

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 711.417.4(497.4Slovenj Gradec)"11/12"

Prejeto: 30. 5. 2008

Miha Kosi

dr. zgod., višji znanstveni sodelavec, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU,
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
e-pošta: kosi@zrc-sazu.si

Začetki mesta Slovenj Gradec

Prispevek k nastanku mest na jugovzhodnem Koroškem v srednjem veku

IZVLEČEK

Slovenj Gradec je eno starejših in pomembnejših slovenskih srednjeveških mest. Razprava prikazuje začetek razvoja urbane naselbine v 12. in 13. stoletju. Prva izrecna omemba meščanske naselbine je šele iz leta 1251 (forum), vendar gre le za slučaj slabe ohranjenosti dokumentov. Pomembni knezi kot lastniki gospostva, omembe trgovanja in mitnine okrog leta 1200, kovnica grofov Andeških od 90. let 12. stoletja, rezidenca mejnega grofa Henrika Andeškega (v letih 1208–1228) in razvoj sosednjih meščanskih naselbin na Koroškem in Štajerskem dokazujejo, da mesto nesporno izvira že iz 12. stoletja.

KLJUČNE BESEDE

Slovenj Gradec, Koroška, meščanska naselbina, 12.–13. stoletje, grofje Andeški

SUMMARY

THE ORIGINS OF THE TOWN OF SLOVENJ GRADEC (WINDISCHGRAZ) A CONTRIBUTION TO THE FORMATION OF TOWNS IN SOUTHEAST CARINTHIA IN THE MIDDLE AGES

Slovenj Gradec is one of the oldest and most significant Slovene medieval towns. The treatise depicts the beginning of the development of urban settlement in the 12th and 13th centuries. The first explicit mention as forum from the year 1251 is a typical case of poorly preserved documents. Important princes as owners of the estate, mention of trading and toll collection around the year 1200, minting of the coins of the counts of Andechs from the last decade of the 12th century, residence of margrave of Istria Henry IV. of Andechs (in the years 1208–1228) and contemporaneous development of neighbouring urban settlements in Carinthia and Styria prove that the town undoubtedly originates already in the 12th century.

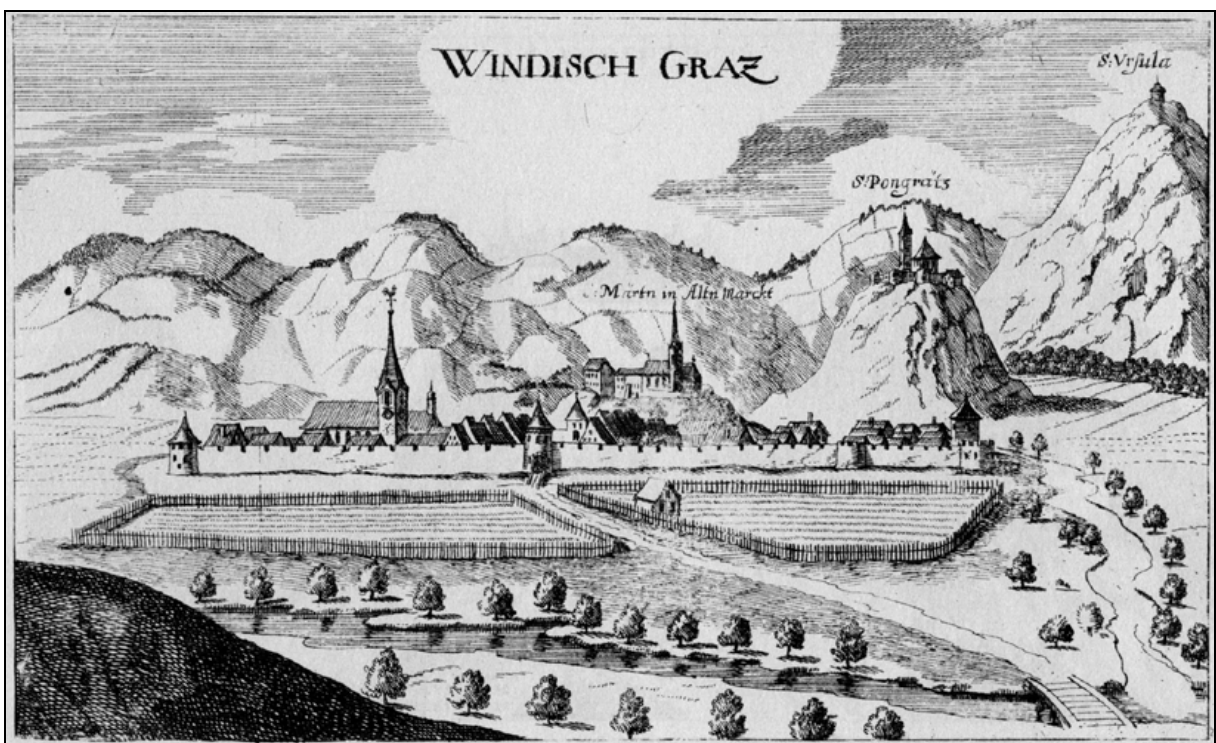
KEY WORDS

Slovenj Gradec (Windischgraz), Carinthia, urban settlement, 12th–13th centuries, counts of Andechs

Slovenj Gradec, ležeč v prometno-geografsko ugodnem položaju v lahko prehodni Mislinjski dolini, je eno najstarejših slovenskih mest. Zgodovina poselitve in kultiviranja v širšem prostoru kasnejšega mesta sega daleč v preteklost in je že v železni dobi dobila odraz v nekaj močnih naselbinskih središčih, na primer Gradišču na Legnu ter Grajskem hribu in Puščavi nad Starim trgom.¹ Pomen slovenjgraške krajine se je še povečal v rimski dobi od 1. stoletja n. š. dalje z glavno rimsko cesto, ki je preko Mislinjske Dobreve ter Kotelj in Mežiške doline povezovala Celejo z noriškimi Virunumom.² Ob njej se je kot centralna rimska naselbina širše pokrajine razvil Colatio, ki ga lahko smatramo za prednika Starega trga in posredno kasnejšega Slovenj Gradca.³ Kot kažejo arheološke najdbe, zlasti s poznoantičnega in zgodnjerednjeveškega grobišča na Puščavi nad Starim trgom, je naselbina živela še vsaj celo 5. stoletje.⁴ Na antični kultiviran prostor se je navezala zgodnjerednjeveška naselbina staroslovanske dobe, ki jo izpričuje veliko grobišče na Puščavi iz 8. in 9. stoletja, eno večjih na Slovenskem.⁵ Pridatki v nekaterih grobovih, zlasti najdene ostroge in kvali-

tetnejši nakit, pričajo o prisotnosti višjega socialnega sloja in posredno tudi o večjem pomenu naselbine. Enotnejše zaključeno grobišče iz 9. stoletja na jugovzhodu Puščave, tik poleg Grajskega oz. cerkvenega griča, omogoča domnevo, da se je tu v tem času že razvila utrjena naselbina – gradišče, gradec – morda kot bivališče župana oziroma upravno središče širše pokrajine.⁶

Vzporedno s staroslovanskimi grobišči zasledimo tudi prve dokaze pokristjanjenja in obstoja nekaterih cerkva v širši okolici kasnejšega Slovenj Gradca. Že usmerjenost zgodnjerednjeveških grobov na Puščavi kaže proti cerkvi sv. Marije na Homcu in proti Martinovi cerkvi v Šmartnem,⁷ o katerih starosti lahko sklepamo tudi iz njihovih patrocinj. Tretja cerkev – na Legnu – s prastarim patrocinjem sv. Jurija pa je ob arheoloških izkopavanjih pred desetletjem in pol dokazala obstoj predromanske cerkve iz časa med prvo polovico 9. in prvo polovico 10. stoletja, s 26 sočasnimi grobovi z relativno bogatimi prdatki. Ta cerkev sodi med najstarejše odkrite sakralne objekte na oglejskem misijonskem območju.⁸ Vendar pa je bil – kot je

Slika 1: Slovenj Gradec konec 17. stoletja. Na hribu nad mestom je lepo vidna cerkev sv. Pankracija z ostanki srednjeveškega gradu (G. M. Vischer, *Topographia Ducatus Stiriae*, 1681).

1 Strmčnik Gulič, *Doneski*, str. 38 sl., 48.

2 Pahič, *Die Erforschung*, str. 263, 277 in karta v prilogi 6; Strmčnik Gulič, *Doneski*, str. 50.

3 O pripadajoči nekropoli Strmčnik Gulič, *Antično grobišče*, str. 348–389; ista, *Doneski*, str. 50 sl.

4 Podrobna analiza grobišča Pleterski, Belak, *Grobovi*, str.

233–300, o poznoantičnih najdbah 247 sl.

5 Pleterski, Belak, *Grobovi*, str. 249 sl.

6 Prav tam, str. 250, 267 sl., 271.

7 Prav tam, str. 254–255, 269.

8 Strmčnik Gulič, *Sveti Jurij*; ista, *Doneski*, str. 70 sl.; Pleterski, Belak, *Grobovi*, str. 272.

znano iz kasnejših virov – sedež oglejske pražupnije za Mislinjsko dolino in obsežno območje do Drave na severu in do Vitanja na jugovzhodu pri cerkvi svetega Martina, kar posredno potrjuje njeno starost.⁹ Odnos z ostalimi cerkvami v tem času ni razjasnjen. Vsekakor imamo tako že v zgodnjem srednjem veku na ozkem območju opravka vsaj z dvema ali celo tremi cerkvami, kar nesporno priča o določeni gostoti poselitve in centralnem pomenu lokacije.

Sklep o zgodnjem in relativno močnem slovan-skem poselitvenem središču omogoča tudi samo ime Gradec, v virih kot *Grez* prvič izpričano že leta 1091, in kot "slovenji" Gradec – pandan "bavarskemu" Gradcu na Štajerskem – že 1174 (*in Windisken Graze*).¹⁰ Ime pomembnega središča se je preneslo na širšo Mislinjsko dolino, ki je v letih 1164–1189 prvič zapisana v obliki *Greztal*.¹¹ Morda je na Gradcu (Grajskem griču) nad Starim trgom prvotno res šlo za gradišče kot sedež župana geografsko lepo zaokrožene Mislinjske doline ali celo širše pokrajine južno od Drave. To gradišče s pripadajočim teritorijem se je do 11. stoletja postopoma preobrazilo v fevdalni grad kot sedež velikega in pomembnega slovenjgraškega zemljiškega gospostva. Podoben proces preobrazbe iz slovanskega naselbinskega središča s pripadajočim grobiščem v fevdalno gospostvo je lepo dokumentiran na primer pri Kamniku, Bledu in Ptujju. Kako je to v podrobnem potekalo pri Slovenj Gradcu, nam viri žal ne posredujejo, vendar pa nam novo fazo v razvoju že leta 1091 dokazuje ime pomembnega plemiča – *Weriand de Grez*. V ustanovni listini benediktinskega samostana Šentpavel je naveden na tretjem mestu med uglednimi pričami, za sinom ustanovitelja Henrikom Spanheimom in Ludvikom, sinom furlanskega grofa.¹² Opozoriti velja, da so med ostalimi pričami tudi nekatera slovanska imena – Braslav, Kecil (Kacelin, Kocelj?), Liutgoz, Penno (?).

Vzpon slovenjgraškega gospostva

Precizne in prepričljive genealoške študije so dokazale, da je bil Weriand, v več virih omenjen kot *comes*, član družine Askvincev (sorodnikov sv. Heme), na prehodu iz 11. v 12. stoletje ene najmočnejših rodbin na jugovzhodu cesarstva in dednih odvetnikov krške škofije. Po poročilu življenjepisa salzburškega nadškofa Konrada je bil rod na začetku 12. stoletja najmočnejši na celem Koroškem in "nobeden izmed smrtnikov se jim ni upal po-

staviti po robu".¹³ Weriand je bil brat grofa Ulrika ter savinjskega mejnega grofa Starkhanda in prednik tako kasnejših grofov Višnjegorskih kot najverjetneje tudi grofov iz Plaina.¹⁴ Do leta 1130, ko mu je bila po razsodbi knezov in cesarja Lotarja funkcija odvzeta, je bil odvetnik krške škofije.¹⁵ Njegova obsežna posest, razvidna iz virov 12. stoletja, se je raztezala od Slovenjgraškega prek Dravske doline do Selnice pri kasnejšem Mariboru.¹⁶ Da je bil med eminentnejšimi velikaši iz širše regije, dokazuje njegov že omenjeni položaj med pričami temeljne dotacijske listine za samostan Šentpavel, v malo kasnejši darovnici za isti samostan je naveden takoj za grofom Engelbertom II. Spanheimom in istrskim mejnim grofom Poponom, leta 1098 pa so njemu in še dvema možema ustanovitelji Spanheimi poverili nalogo, da samostan privedejo pod zaščito papeža.¹⁷ Njegov izstopajoč položaj v krogu koroškega plemstva lahko v virih zasledimo še do leta 1142, ko se omenja kot mrtev.¹⁸ Čeprav so nekateri strokovnjaki izražali dvom, da bi šlo pri Weriandovem predikatu za Slovenj Gradec, temveč naj bi šlo za štajerski Gradec/Graz,¹⁹ menim, da najtesnejše povezave s Spanheimi, Šentpavлом in krško škofijo, razporeditev njegove posesti in dosledno nastopanje v prostoru in krogu oseb jugovzhodne Koroške jasno kažejo na Slovenj Gradec.

Zgornji oris nam kaže na kontekst, v kakršnem sta se na začetku 12. stoletja nahajala slovenjgraška pokrajina in njeno središče, "Gradec", po katerem se je imenoval plemič takorekoč prve kategorije. Kakšen je bil razvoj Slovenj Gradca v tem času, kakšno obliko naselbine oz. poselitve lahko v tem času tu pričakujemo? Ker neposrednih podatkov o tem v

¹³ *Gradivo* III, št. 417.

¹⁴ Tangl, *Windischgratz*, str. 61 sl.; Hauptmann, *Grofovi Višnjegorski*, zlasti str. 223 sl., 230 sl.; Dopsch, *Die Stifterfamilie*, str. 111 sl., 114 sl.; Gänser, *Die Mark*, str. 107, 114.

¹⁵ *MHDC* I, št. 58, 201; *Gradivo* IV, št. 373.

¹⁶ *MHDC* III, št. 498, 848; *UBSt* I, št. 178; *Gradivo* III, št. 402; *Gradivo* IV, št. 150, 240; Hauptmann, *Grofovi Višnjegorski*, str. 224 sl.

¹⁷ *MHDC* III, št. 498, 506; *Gradivo* III, št. 402; Dopsch, *Die Stifterfamilie*, str. 114.

¹⁸ *MHDC* I, št. 54; *UBSt* I, št. 115, 178, 208; *Gradivo* IV, št. 83, 149, 150, 169.

¹⁹ Prim. Gänser, *Graz*, str. 2; Dopsch, *Die Länder*, str. 291. Predvsem je neprepričljiva domnevna povezava med Weriandom *de Grez* in kasnejšim graškim gradiščanom Ulrikom, ki naj bi bil njegov neposredni potomec. Ta Ulrik je leta 1147 izpričano imel brata z imenom Reginhart, ki ga ni moč uvrstiti v poznan rodovnik Puxov oziroma Višnjegorskih (*UBSt* I, št. 257). Poleg tega se med pričami listine iz 1152 na prvem mestu nahaja Henrik I. Pris, Weriandov sin, na drugem mestu neznan plemič in šele na tretjem Ulrik *de Graeze*, brez omembe rodbinske povezave s prvonaštetim. Po omenjeni hipotezi pa bi morala biti brata ali pa Ulrik vsaj Henrikov nečak, kar je bilo običajno v listinah omenjeno. *UBSt* I, št. 344.

⁹ Mlinarič, *Župnija sv. Pankracija*, str. 101; Skuk, *Zgodovina II*, str. 9; Pleterski, Belak, *Grobovi*, str. 255, 272 in slika 16.

¹⁰ *MHDC* III, št. 496; *UBSt* I, št. 485; *Gradivo* III, št. 395; *Gradivo* IV, št. 479.

¹¹ *MHDC* III, št. 1073; *Gradivo* IV, št. 477.

¹² *MHDC* III, št. 496; *Gradivo* III, št. 395.

virih ne dobimo, nas lahko do zanimivih ugotovitev pripeljejo ugotovitve o cerkveni ureditvi pokrajine.

Leta 1106 je oglejski patriarh Ulrik I. v osnovni dotacijski listini kolegiatnemu kapitlju v Dobrli vasi v Podjuni podelil tudi desetine na Slovenjgraškem (*cum decimis Graz*) in štiri župnije s pertinencami, med njimi slovenjgraško (*una Graz*). Na prvem mestu med pričami listine je omenjen *Weriandus*, v katerem lahko upravičeno domnevamo *Werianda de Grez*.²⁰ Kljub drugačnim navedbam v literaturi²¹ sem mnenja, da v tem primeru ni šlo za župnijo sv. Pankracija nad Starim trgom, temveč za sedež pražupnije pri sv. Martinu.²² Cerkev sv. Pankracija na Grajskem griču je bila brez vsakega dvoma lastniška cerkev slovenjgraških zemljiških gospodov.²³ Patron kot čuvár spoštovanja prisega oziroma zaščitnik proti krivemu pričanju je bil, sicer redkejši, primer zavetnikov cerkva posvetnih gospodov, pogosto povezan z grajskimi kapelami.²⁴ Cerkev je bila tako rekoč znotraj slovenjgraškega gradu, po domnevah prej slovanskega gradišča. Leta 1226 je bivališče župnika označeno kot *in castro Windisch Grez in domo plebani*, še leta 1380 pa je stala cerkev *sand Pankraczen auf der vass ze Windischgrez*.²⁵ Kasnejša župnija sv. Pankracija je bila otok sredi velike pražupnije sv. Martina. Ko je bila leta 1265 potrjena izločitev cerkve v Vuzenici kot samostojne župnije, je cerkev sv. Martina imenovana kot župnijska – *plebs sancti Martini* – in dotedanja matica – *matrix ecclesia*.²⁶ Precej oddaljena cerkev v Vitanju, 1323 prvič izpričana kot župnija, je bila po listini iz 1342 še vedno podrejena šmartinski pražupniji.²⁷ Podobno je bilo leta 1367, ko je oglejski patriarh dovolil župniku *plebis s. Martini in valle de Windisgratz*, da ustanovi kapelo v Kotljah, ki pa ni smela ogroziti pravic *matricis ecclesie* in je ostala podložna *plebi*

predicte.²⁸ Oglejska pražupnija v Šmartnem je imela torej še stoletja kasneje ogromen teritorij, na katerem so nastajale podružnične kapele in se iz njega izločale nove župnije. Cerkev sv. Pankracija pa je, nasprotno, v vseh virih 12. in 13. stoletja, celo v papeških listinah, vedno imenovana le kot kapela (*capella*) ali cerkev (*ecclesia*), tako še v pritožbi na patriarha Bertolda leta 1246.²⁹ Šele leta 1292 je prvič izrecno omenjena kot župnija – *plebs sti. Pancracii*.³⁰ Zato je zelo dvomljivo, ali je bila Dobrli vasi podeljena župnija *Graz* leta 1106 že lahko pri cerkvi sv. Pankracija, ki bi se nato še dve stoletji omenjala le kot kapela ali cerkev. Logična je domneva, da je šlo za oglejsko pražupnijo celotne pokrajine – pri sv. Martinu – in se je župnija sv. Pankracija razvila šele kasneje. Leta 1106 omenjene desetine (*cum decimis Graz*) pa lahko razumemo kot desetine, ki so sodile pod slovenjgraško pražupnijo, imenovano po fevdalnem sedežu – *Graz*, kot tudi celotna pokrajina. Še v seznamu papeške desetine iz leta 1296 je župnija sv. Martina imenovana kot *S. Martinus in Grez*.³¹ Predvsem pa oglejski patriarh leta 1106 nikakor ni mogel prosto razpolagati z lastniško cerkvijo, kapelo, ki je stala na gradu slovenjgraškega zemljiškega gospoda, katerega pristanek ali podelitev sicer v listini nista niti z besedo omenjena. Lahko pa je seveda razpolagal z "oglejsko" pražupnijo sv. Martina. Inkorporacija slovenjgraške župnije kapitlju v Dobrli vasi leta 1106 očitno ni uspela in se vse do konca 15. stoletja nikoli več ne omenja.³² Je pa cerkev sv. Pankracija, ki je 1174 kot *ecclesia sancti Pancratii de Graz* prvič tudi izrecno omenjena,³³ v dotičnem dokumentu izkazana ne kot pertinenca kapitlja Dobrli vas, temveč furlanskega samostana Beligna pri Ogleju, in je s tem v zvezi doživela zelo pestro zgodovino, ki omogoča zanimive sklepe.

²⁰ *MHDC* III, št. 535; *Gradivo* IV, št. 20.

²¹ Glej npr. Mlinarič, *Župnija sv. Pankracija*, str. 105 sl.; Skuk, *Zgodovina I*, str. 15.

²² O tej pražupniji prim. Mlinarič, *Župnija sv. Martina*, str. 63–74.

²³ Skuk, *Zgodovina I*, str. 16–17; isti, *Zgodovina II*, str. 9, 11; Mlinarič, *Župnija sv. Pankracija*, str. 101; Weiss, *Das Städtewesen*, str. 179.

²⁴ Ebner, *Steirische Burg- und Schlosskapellen*, str. 74; Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 54.

²⁵ *MHDC* IV/1, št. 1899, 1900; *GSZ* (1380, III 20, s. 1).

²⁶ *UBSt* IV, št. 192. V viru gre nedvomno za cerkev sv. Miklavža v Vuzenici, ne pa pri Vodrižu v Mislinjski dolini, kot domnevata Mlinarič, *Župnija sv. Martina*, str. 65–66, in Skuk, *Zgodovina II*, str. 9. Za patronatsko pravico se je namreč potegoval Kolon Vuzeniški in govora je o posestih v okolici Vuzenice. Vuzeniški ni imel nobenih v virih izpričanih posesti ali pravic v Mislinjski dolini, ki je tedaj pripadala oglejskemu patriarhu. Poleg tega je v seznamu desetini oglejskega patriarhata iz leta 1296 poleg ostalih cerkva omenjena župnija v Vuzenici, o sv. Nikolaju pri Vodrižu pa še ni govora, ker je verjetno nastal kasneje. Gl. Höfler, *O prvih cerkvah*, priloga 2, str. 65–66.

²⁷ *MHDC* VIII, št. 683; Mlinarič, *Župnija sv. Martina*, str. 66.

²⁸ Valentinelli, *Geschichtsquellen*, str. 498; Skuk, *Zgodovina II*, str. 11.

²⁹ *UBSt* I, št. 554, 595, 675; *UBSt* II, št. 17 (str. 11); *Gradivo* VI/1, št. 5; *Gradivo* IV, št. 544, 550a, 611, 718, 722; *Gradivo* V, št. 878.

³⁰ Skuk, *Zgodovina II*, str. 15.

³¹ Höfler, *O prvih cerkvah*, priloga 2, str. 65.

³² Intervencijo cesarja Friderika III. na kardinala Marka iz leta 1490, naj župnijo sv. Pankracija priključi zaradi turških in madžarskih vpadov opustošenemu samostanu v Dobrli vasi, kateremu je nekoč že bila inkorporirana, lahko tolmačimo tudi v luči naših argumentov. Z razvojem urbane naselbine v Slovenj Gradcu je na pomenu in bogastvu pridobivala nova župnija sv. Pankracija, ki je po dohodkih, razvidnih iz razpisa kolekt za oglejskega patriarha leta 1323, že bistveno preseгла pražupnijo sv. Martina (*MHDC* VIII, št. 683). Razumljivo je, da so župnijo *Graz* v štiri stoletja stari listini za Dobrlo vas lahko razumeli kot slovenjgraško župnijo pri sv. Pankraciju in ne kot tedaj že bistveno manj pomembno nekdanjo pražupnijo sv. Martina. Drugače Skuk, *Zgodovina I*, str. 15–16; isti, *Zgodovina II*, str. 9–10; Mlinarič, *Župnija sv. Pankracija*, str. 109.

³³ *UBSt* I, št. 554; *Gradivo* IV, št. 544.

Za prvo polovico 12. stoletja glede Slovenj Gradca razpolagamo z zelo skopimi viri, ki ne omogočajo trdnejših zaključkov. V naslednjih desetletjih pa se začno kopičiti zelo izpovedni viri. Že leta 1167 zasledimo v listini krškega škofa v Pilštanju kot pričo Bertolda, ki je bil *archidiaconus de Graze*, v drugih virih *archipresbiter* oz. leta 1173 pri oglejskem patriarhu v Rečici kot *Pertoldus Saunie archidiaconus* – savinjski arhidiakon.³⁴ Že naslednjega leta 1174 je isti patriarh Ulrik II. v Gornjem Gradu reševal spor, ki ga je že dlje časa imel fur-lanski samostan Beligna s taistim savinjskim arhidiakonom Bertoldom *pro ecclesia sancti Pancratii de Graz*. Cerkev naj bi po pravici pripadala Beligni, vendar jo je imel v upravi arhidiakon Bertold, ki pa ni po starem dogovoru plačeval ustrezne odškodnine in je s tem samostanu naredil veliko škodo. Dogovorjeno je bilo, da bo opat ponovno podelil cerkev Bertoldu. Zelo pomembno pa je še nekaj. V listini se je arhidiakon izgovarjal, da ni mogel izpolnjevati dolžnosti, ker ga je pritiskal istrski mejni grof Bertold (*ex persecutione a marchione Ystrie nomine Pertoldo*).³⁵ Prevladujoče mnenje v zgodovinopisju je, da je v sporu šlo za župnijo sv. Pankracija – domnevno že 1106 neuspešno inkorporirano Dobrli vasi – in da je bil arhidiakon Bertold tamkajšnji župnik.³⁶ Vendar pa je v listini ves čas govora le o cerkvi (*ecclesia*) in niti enkrat o župniji. Še večjo težo imajo dokumenti papeške kurije. Spor se je namreč nadaljeval in vanj je posegel tudi papež. Že med letoma 1174–1176 je papež Aleksander III. v listini, s katero je Beligno vzel v svoje varstvo, potrdil samostanu *capellam quae dicitur Graze* z desetino ter pravici in posestjo.³⁷ Enako o "kapeli" sv. Pankracija govori v zaščitni listini za Beligno v letih 1186–1187 papež Urban III.³⁸ Isti papež pa je na pritožbo opata 1186–1187 še pooblastil oglejskega patriarha, da skuša zagotoviti Beligni pravice do "cerkve" sv. Pankracija, ki sta jo tedaj protipravno zasedala mejni grof Istre in njegov sin (*marchio Histrie et fillius eius*), prej pa jo je samostanu nasilno vzel že štajerski mejni grof Otokar (*per Ottacherum quondam marchionem Stirensem monasterio violenter ablatam*). Ker je v listini omenjen že umrli štajerski mejni grof, tedaj pa je živel in vladal kot štajerski vojvoda Otokar IV., je šlo nedvomno za njegovega konec leta 1164 preminulega očeta Otokarja III., torej za dogodke pred tem letom.³⁹

Če te podatke povežemo, lahko pridemo do zanimivih in drugačnih sklepov, kot je bilo dosedanje mnenje. Pomemben cerkveni dostojanstvenik – savinjski arhidiakon – se je imenoval po Slovenj Gradcu (*archidiaconus de Graze*), kjer je bila nedvomno njegova matična župnija. Po mojem mnenju je bil župnik pri stari in gotovo ugledni oglejski pražupniji sv. Martina, še konec 13. stoletja imenovani *S. Martinus in Grez*, in ne pri samostanu Beligna inkorporirani cerkvi sv. Pankracija, kjer bi bil odvisen od milosti oziroma dogovora z opatom. Papeške listine nedvoumno govorijo o "kapeli" in ne o župniji, kar je nelogično, če bi šlo resnično za že oblikovano župnijo – za nameček še matično župnijo savinjskega arhidiakona. Arhidiakon Bertold je očitno pri kratenju pravic samostana pri dohodkih Pankracijeve cerkve deloval oz. moral delovati v prid (ker ga je ta "pritiskal") slovenjgraškega zemljiškega gospoda. Ta zemljiški gospod pa ni bil po poročilu listine iz 1186–1187 nihče drug kot prvovrstni državni knez, štajerski mejni grof Otokar, ki je že pred 1164 samostanu na silo vzel cerkev, in za njim (že leta 1174) prav tako prvovrstna kneza iz elite cesarstva, istrski mejni grof Bertold III. in njegov sin Bertold IV. Andeški. Prvotno lastniška cerkev sv. Pankracija je bila s strani (neznanega) ustanovitelja očitno obdarovana s precejšnjo posestjo, pravicami in dohodki, po listini papeža Aleksandra III. tudi z desetino, da so se zanjo potegovali tako savinjski arhidiakon kot vodilni knezi tega prostora, ki so s tem tvegali celo papeževo kazen. Zakaj je bila Pankracijeva cerkev tako donosna in atraktivna? Ali je bila morda povezana s pripadajočo urbano naselbino, o čemer več kasneje?

Dokumenti glede spora zaradi cerkve na gradu nad Starim trgom nam posredujejo tudi serijo posestnikov slovenjgraškega gospostva, ki jih iz drugih virov ne poznamo. Že pred 1164 je bil to očitno štajerski mejni grof Otokar III., ki v ustanovni listini svoje kartuzije Žiče (z datumom 1165) omenja, da je v zameno za samostanu podeljeno posest ministerialu Leopoldu Konjiškemu podelil kmetijo v Slovenj Gradcu (*in Windisken Graze*), kjer je bil očitno zemljiški gospod.⁴⁰ Ta navedba nam omogoča tudi sklep, da je bil "Slovenj" Gradec tedaj že obstoječa naselbina pod gradom (ne le grad), tako imenovana ravno za razliko od štajerskega Gradca, prav tako v Otokarjevi lasti in tedaj že dokazano urbane naselbine. Že 1174 so tu namesto Otokarja gospodovali mejni grofje Andeški, kako je prišlo do spremembe posestnikov, pa iz virov žal ni razvidno. Kaj pa pred Otokarjem? Znano je, da je mejni grof Otokar III. nasledil ogromne posesti na Spodnjem Štajerskem in Koroškem po svojem stricu, grofu Bernardu Spanheimu, ki je 1147 umrl v mali Aziji

³⁴ MHDC I, št. 251; MHDC III, št. 1100; UBS^t I, št. 551; Gradivo IV, št. 492, 519, 540.

³⁵ UBS^t I, št. 554; Gradivo IV, št. 544.

³⁶ Prim. Mlinarič, *Župnija sv. Pankracija*, str. 106 sl., 109, kjer dosledno govori o starotrški župniji sv. Pankracija; Skuk, *Zgodovina II*, str. 11 sl.

³⁷ Gradivo IV, št. 550a.

³⁸ UBS^t III, št. 17, str. 11; Gradivo IV, št. 718.

³⁹ UBS^t I, št. 675; Gradivo IV, št. 722.

⁴⁰ UBS^t I, št. 485; Gradivo IV, št. 479.

na drugi križarski vojni.⁴¹ Ali je med te podedovane posesti sodil tudi Slovenj Gradec z gospodstvom, oziroma je tu prej gospodoval grof Bernard?

Grof Bernard je bil član rodbine frankovskih Spanheimov, v 12. stoletju ene najpomembnejših visokoplemiških dinastij na jugovzhodu cesarstva, ki je od 1122 sedela tudi na koroškem vojvodskem prestolu.⁴² Bil je nedvomno ena najvplivnejših oseb prve polovice stoletja v širokem prostoru od Furlanije in Vzhodnih Alp do ogrske meje. V rodbini mu je očitno pripadalo vodilno mesto in v številnih virih je izpričan v času od okrog 1098 pa vse do 1147.⁴³ Glede na to, da Bernarda zasledimo kot naslednika Askvincev na mnogih prej v njihovih rokah izpričanih posestih,⁴⁴ je verjetno del resnice v domnevi, da se je v času investiturnega boja na njihov račun dokopal do precejšnje moči in posesti. Kakorkoli že, biograf salzburškega nadškofa Konrada I., ki je bil njegov sodobnik, je zapisal, da je grof Bernard popolnoma potolkel in izničil moč prej mogočnih askvinskih bratov Starkhanda in Weriana (*de Grez*).⁴⁵ Ali je na ta način vzel Weriana tudi Slovenj Gradec? Vsekakor verjetna domneva, saj v tradicijski notici samostana Šentpavel, ki sodi v čas okrog 1106 (pred 1122) in s katero je grofica Rikarda Spanheimska samostanu podelila neko koroško posest, med pričami poleg njenih bratov, grofov Bernarda in Henrika, zasledimo tudi Ota *de Grace*.⁴⁶ Čeprav je bil v literaturi izražen pomislek, da bi šlo tu za plemiča iz Slovenj Gradca, in je bil ta prisojen štajerskemu Gradcu,⁴⁷ menim, da je ta sklep neosnovan. V listini gre za izrazito spanheimsko zadevo in priče iz njim bližnjega koroško-kranjskega prostora. Plemič iz štajerskega Gradca v tej skupini ni imel kaj početi. Argument, da je bil Bernard Spanheim pač v sorodu s štajerskimi mejnimi grofi in štajerski ministeriali v njegovi bližini ne bi bili nič nenavadnega, tu odpade. Širše ozemlje Gradca verjetno tedaj sploh še ni bilo v posesti štajerskega mejnega grofa in ministeriali, imenovani po Gradcu, se prvič nesporno

pojavi v njegovem krogu šele okrog leta 1160.⁴⁸ Poleg tega v dveh rodbinah, ki sta se v 12. stoletju imenovali po Gradcu – eni visokosvobodni in drugi ministerialni – v tem času še ni zaslediti nobenega Ota, temveč sta vodilni imeni Ulrik oziroma Dietmar. Šele okrog 1160 se v ministerialni družini kot sin Dietmarja prvič pojavi Oto, ki ga seveda ne moremo enačiti s tistim pol stoletja prej.⁴⁹ Nasprotno pa je glavni argument za lociranje v Slovenj Gradec dejstvo, da je grof Bernard Spanheim tam imel posesti. Leta 1147 je svojemu ministerialu Konradu iz razvejane družine Trušenjskih v zameno za neko drugo podelil posest pri Rabensteinu poleg Šentpavla ter na Slovenjgraškem (*aliumde tantumdem concessit videlicet in Ramelstain et Grace*).⁵⁰ Ravno tu, v območju potoka Selčnice zahodno od Slovenj Gradca (*apud Zeznic in Greztal*), pa je dve desetletji kasneje dokazana posest Trušenjskih (12 kmetij), ki so jo darovali šentpavelskim benediktincem.⁵¹ Pred 1122 v tradicijski notici omenjeni Oto *de Grace* je tako najverjetneje nek vazal ali ministerial Bernarda Spanheima iz Slovenj Gradca, ne pa iz štajerskega Gradca. Grof Bernard bi kot najverjetnejši lahko prišel v poštev tudi kot darovalec cerkve sv. Pankracija na slovenjgraškem gradu samostanu Beligna pri Ogleju. Spanheimi so posedovali posest v Furlaniji (med drugim gradove Moš/Mossa in Ratenj/Artegna) in imeli stike z Oglejem, kjer se je grof Bernard dokazano dvakrat nahajal – 1140 ob izstavitvi ustanovne listine za samostan Gornji Grad in še leta 1146.⁵²

Po smrti grofa Bernarda Spanheima je njegove številne posesti podedoval nečak, štajerski mejni grof Otokar III. Da je bil med njimi tudi Slovenj Gradec, kaže več indicev. V letih med 1148–1164 je Henrik *de Graz* s pristankom svojega gospoda, mejnega grofa Otokarja III., prodal neko posest v Rožu samostanu Vetrinj, obenem pa je daroval posest tudi neki Percrat s Trušenj.⁵³ Kontekst prostora in udeleženi oseb nedvoumno kaže na Koroško in je šlo verjetno za Otokarjevega ministeriala v Slovenj Gradcu, ne pa v štajerskem Gradcu, kjer se gra-

⁴¹ Gl. Hausmann, *Die steirischen Otakare, Kärnten und Friaul*, str. 225 sl.; Heinz Dopsch, *Die steirischen Otakare*, zlasti 116 sl.; Ebner, *Die politische und verfassungsrechtliche Stellung*, str. 278 sl., 282 sl.; Štih, *K predzgodovini*, str. 245 sl.

⁴² O rodbini nazadnje Štih, *Rodbina koroških Spanheimov*, str. 55–73.

⁴³ Prim. Štih, *K predzgodovini*, str. 248 sl.

⁴⁴ Prim. Hauptmann, *Grofovi Višnjegorski*, str. 225 sl.

⁴⁵ ... *per comitem Pernhardum ... funditus contriti sunt et ad nichilum redacti, omni pristina potentia perdita*. *Gradivo IV*, št. 417.

⁴⁶ *MHDC III*, št. 528. Jaksch je notico datiral okrog 1106, vendar po ugotovitvah Gänserja lahko sodi v čas kadarkoli pred 1122, ko so Spanheimi postali koroški vojvode (gl. naslednjo opombo).

⁴⁷ Gl. Gänser, *Graz*, str. 2. Avtor a priori izključuje Slovenj Gradec "iz strateških, gospodarskih in posestnozgodovinskih razlogov" (!?), ki jih pa natančneje ne utemelji.

⁴⁸ Pri tem je potrebno izvzeti nekaj falsificiranih listin z omembo ministerialov iz Gradca, za katere se je izkazalo, da v pretežni meri sodijo v drugo polovico 12. stoletja. Prva nesporna omemba v listini mejnega grofa Otokarja III. (v *UBSt I*, št. 234, je datirana okrog 1145) dejansko sodi v čas okrog leta 1160. Gl. Pirchegger, *Landesfürst und Adel 3*, str. 207–214, zlasti 211 in op. 18; Posch, *Die Besiedlung*, str. 78 sl.; Spreitzhoffer, *Von Grauscharn*, zlasti str. 634 sl.

⁴⁹ Pirchegger, *Landesfürst und Adel 3*, str. 207 sl. in rodovalnik na str. 214; Gänser, *Graz*, str. 2.

⁵⁰ *MHDC III*, št. 839; *Gradivo IV*, št. 238.

⁵¹ *MHDC III*, št. 1073; *Gradivo IV*, št. 477.

⁵² *UBSt I*, št. 180; *MHDC III*, št. 806, o gradu Moš glej še št. 547; *Gradivo IV*, št. 35, 157, 222.

⁵³ *MHDC III*, št. 762; *Gradivo IV*, št. 189. Datacija po Hausmannu, *Die steirischen Otakare, Kärnten und Friaul*, str. 235 in op. 144.

diščani/ministeriali s tem imenom v 12. stoletju ne pojavljajo.⁵⁴ Henrika *de Grece* z bratom Markvardom zasledimo kot priči v krogu Otokarjevih ministerialov še v admontski tradicijski notici okrog leta 1155.⁵⁵ Vsekakor k verjetnosti naše domneve bistveno prispevata že omenjeni dejstvi, da je Otokar III. (†1164) imel posest *in Windisken Graze*, ki jo je podelil Leopoldu Konjiškemu, in se je s samostanom Beligna bodel za slovenjgraško cerkev sv. Pankracija.⁵⁶ Če si je prisvajal pravice do te cerkve, je moral imeti v Slovenj Gradcu neko svojo klientsko, ki je tu delovala v njegovem interesu. To bi bil še najlažje nek ministerial ali gradiščan. V zvezi s tem lahko še opozorimo, da se je eden prvih poimensko poznanih andeških ministerialov iz Slovenj Gradca v prvi polovici 13. stoletja imenoval ravno Henrik (prvič 1225 *Hainricus ministerialis noster de Gretzz*), in bi bil lahko potomec tega Henrika.⁵⁷

Konec 1160-ih let naletimo nato na že omenjenega savinjskega arhidiakona Bertolda, ki je bil slovenjgraški župnik, kar nedvomno pomeni velik ugled in pomen tukajšnje župnije. Okrog leta 1170 je ta Bertold pričal v zanimivi listini za šentpavelski samostan. Z njo je Kolon Trušenjski prepustil benediktincem posest v Pesnici pri Mariboru, ki jo je pred smrtjo podaril njegov brat Ortolf Dravograjski. Poleg arhidiakona in Kolona Trušenjskega so pričali Henrik s Holmca (Kollnitz) pri Šentpavlu, Bernard *de Grez*, med ostalimi pa tudi neki Markvard in Henrik (morda tista dva, ki sta 1155 nosila predikat *de Grece*).⁵⁸ Vse glavne priče so sodile v krog nekdanje klientske grofa Bernarda Spanheima in nato mejnega grofa Otokarja III. Trušenjski so bili eni najpomembnejših Bernardovih ministerialov.⁵⁹ Prvotno svobodne plemiče s Holmca zasledimo v družbi Trušenjskih kot ene pogostih spemljevalcev Spanheimov, zlasti grofa Bernarda, že od okrog 1106 dalje.⁶⁰ Oboji se po 1147 pojavljajo v spremstvu Otokarja III.⁶¹ Kontekst omenjene listine – prostor ter priče – ki kaže na jugovzhodno Koroško (Šentpavel, Holmec, Trušnje, Dravograd, Slovenj Gradec) nedvomno omogočajo, da v Bernardu *de*

Grez prepoznamo nekega slovenjgraškega ministeriala ali gradiščana štajerskega mejnega grofa. Morda taisti ali njegov neposredni potomec bi lahko bil tisti *Wernhard de Graeze*, ki je leta 1218 izpričan kot prvi poimensko znani andeški slovenjgraški ministerial.⁶² Med plemstvom redkejšje ime Bernard bi lahko izvorno kazalo tudi na povezavo z bivšim fevdalnim gospodom, grofom Bernardom Spanheimom.

Iz listine patriarha Ulrika, izstavljen v Rečici ob Savinji januarja 1174, s katero je poravnal spor med savinjskim arhidiakonom Bertoldom in belinjskim opatom glede cerkve sv. Pankracija, nato izvemo, da so na Slovenjgraškem že gospodarili grofje Andeški. Arhidiakon se je namreč izgovarjal, da vsakoletne dajatve belinjskemu samostanu ni mogel poravnati "zaradi pritiska" istrskega mejnega grofa Bertolda (III).⁶³ Iz mandata papeža Urbana III. patriarhu iz leta 1186 glede poravnave spora je razvidno, da sta *marchio Histrie et filius eius* protipravno zadrževala omenjeno cerkev in je nista hotela vrniti samostanu (spomnimo, da je cerkev stala znotraj gradu).⁶⁴ Leta 1197 pa sta krški škof Ekehard in meranski vojvoda Bertold IV. sklenila pogodbo glede medsebojne ženitve njunih ministerialov, ki jih je vojvoda imel na Koroškem, Kranjskem in Slovenjgraškem (*in ... Windissgraze*).⁶⁵ To kaže, da je Slovenjgraško imelo status pomembnega andeškega zemljiškega gospodstva – po formulaciji smatranega celo kot bolj ali manj neodvisnega od (spanheimske vojvodske) Koroške – kjer so Andeški posedovali močno skupino ministerialov. Kako in zakaj je prišlo nekaj desetletij prej do zamenjave zemljiškega posestnika – dejansko enega državnega kneza z drugim – viri neposredno ne sporočajo. Domnevamo pa lahko, da je bilo to v povezavi z velikimi pretresi, ki jih je cesarstvo doživljalo v letih velike shizme 1161–1177 in so imeli močan odziv tudi v vzhodnoalpskem prostoru. Koroška in Avstrija sta stali na strani cesarja, medtem ko je Štajerska – Otokar IV. je bil star komaj nekaj let in regentstvo je vodila mati Kunigunda – trdovratno podpirala papeško stranko, kar je pripeljalo do hudih spopadov in pustošenj tudi v teh deželah.⁶⁶ Razmere so spodbudile samega cesarja Friderika Barbaroso, da je spomladi 1170 obiskal Koroško in Štajersko (Breže, Lipnica), kjer je bil v njegovem najožjem spremstvu ves čas ravno grof Bertold III. Andeški.⁶⁷ Morda bi v andeški

⁵⁴ Prim. Hausmann, *Die steirischen Otakare, Kärnten und Friaul*, str. 235, ki tudi domneva v Henriku plemiča iz Slovenj Gradca.

⁵⁵ *UBSt* I, št. 366.

⁵⁶ Gl. str. 135.

⁵⁷ *MHDC* I, št. 500; gl. še *MHDC* IV/1 št. 2172; *UBSt* II, št. 251; *UBSt* III, št. 12; *Gradivo* V, št. 432, 488, 706; *Gradivo* VI/1, št. 38.

⁵⁸ *MHDC* III, št. 1100; *Gradivo* IV, št. 519.

⁵⁹ Gl. Hausmann, *Die steirischen Otakare, Kärnten und Friaul*, str. 227 sl.; Pirchegger, *Landesfürst und Adel* 1, str. 153 sl.; Štih, *K predzgodovini*, str. 246–247.

⁶⁰ Gl. npr. *MHDC* III, št. 521, 525, 574, 591, 608, 799, 818, 838, 1026; *UBSt* I, št. 180; *Gradivo* IV, št. 16, 157, 237, 431. Iz rodbine je bil tudi Henrik de Trimian, znan v zvezi z drugo najstarejšo omembo Ljubljane leta 1144. *UBKr* I, št. 95; *Gradivo* IV, št. 201.

⁶¹ Npr. *MHDC* III, št. 1082; *Gradivo* IV, št. 470.

⁶² *MHDC* IV/1, št. 1770; *Gradivo* V, št. 295; Hausmann, *Die steirischen Otakare, Kärnten und Friaul*, str. 229 sl.

⁶³ Gl. str. 135.

⁶⁴ Gl. str. 135.

⁶⁵ *MHDC* I, št. 369; *Gradivo* IV, št. 989.

⁶⁶ O tem nazadnje temeljito Komac, *Od mejne grofije*, str. 57 sl., 61 sl.; Dopsch, *Die Länder*, str. 141 sl., 296 sl. Prim. *Gradivo* IV, št. 549, 561.

⁶⁷ *MHDC* I, št. 265; *MHDC* III, št. 1140; *UBSt* I, št. 513; *Gradivo* IV, št. 509–512.

Slika 2: V kartuziji Žiče ponarejena listina z začetka 13. stoletja, ki naj bi jo izstavil meranski vojvoda Bertold IV. Andeški (†1204). V njej se omenja pravica do prodaje in nakupa v Slovenj Gradcu (in Windiskem Graez) brez plačila mitnine in drugih pristojbin, ki jo je kartuzijanom podelil že mejni grof Bertold III. (†1188) in s to listino potrdil njegov sin. Obenem so bile iste svoboščine podeljene za andeški trg Kamnik (in foro Steun). Dokument posredno izpričuje obstoj tržne naselbine v Slovenj Gradcu že konec 12. stoletja. Steiermärkisches Landesarchiv (StLA) Gradec, Allgemeine Urkundenreihe, št. 291d).

zasedbi strateškega Slovenj Gradca, ki je omogočal prehod s Koroške v Posavje, Posavje in Podravje ter bil dotedaj v rokah sovražno nastrojenega štajerskega mejnega grofa, resnično lahko videli iniciativo cesarja, ki se je sam nahajal na terenu v neposredni bližini. Tudi "okupacija" cekve sv. Pankracija bi sodila v ta kontekst, saj je bila opatija Beligna pod neposrednim okriljem izrazito papeško usmerjenega oglejskega patriarha.⁶⁸ Kakorkoli že, najkasneje od 1174 in nadaljnega tričetr stoletja sta bila usoda Slovenjgraškega in razvoj tamkajšnje urbane naselbine najtesneje povezana s knežjo rodbino Andeških.

Iz listine, v začetku 13. stoletja ponarejene v kartuziji Žiče, ki naj bi jo izstavil meranski vojvoda

in istrski mejni grof Bertold IV. (1188–1204) in katere vsebina ima nesporno realno podlago – saj drugače falsifikat ne bi imel smisla – prvič posredno izvemo tudi za obstoj meščanske naselbine v Slovenj Gradcu (slika 2). Vojvoda je potrdil daritev svojega očeta Bertolda III. (†1188), ki je redovnikom podelil in Windiskin Graez vsako leto nekaj žita in sladja, obenem pa jih je za vso robo, ki jo tam kupijo ali prodajo oziroma jo po cesti transportirajo tja in nazaj, oprostil plačila mitnine in drugih dajatev.⁶⁹ Obenem jih je istih dajatev – *theloneum* aut *tributum* – oprostil v svojem trgu Kamniku, in

⁶⁸ Prim. Mlinarič, *Župnija sv. Pankracija*, str. 106.

⁶⁹ ... *de omnibus rebus nostris propriis quas ibi uendemus aut ememus quod nullus presumat a nobis theloneum exigere aut siquid per uiam eundo seu redeundo duxerimus nec tributum dare, nec exactionem aliquam exigere ... UBSt I, št. 718; Gradivo IV, št. 755.*

foro suo Steun. Čeprav Slovenj Gradec žal ni eksplicitno označen kot trg, iste pristojbine v povezavi s trgov Kamnikom nesporno omogočajo, da tudi tu domnevamo obstoj enakovredne meščanske naselbine. Tržni – neagrarni – centralni kraj v Slovenj Gradcu predpostavljajo že same navedbe o dejavnostih, ki so tam potekale. Žički kartuzijani so tja tovorili svoje pridelke, jih prodajali in drugo robo nakupovali, za kar jim ni bilo potrebno plačevati mitnine in drugih pristojbin. Tu je bilo razvito tržišče, ki je bilo v interesni sferi Žič – morda jim je bilo bližje kot na trg v Mariboru ali Ptuj (o vlogi Celja v tem zgodnjem času se zaradi pomanjkanja odgovarjajočih virov ne da sklepati). Pobiranje mitnine – pristojbine za promet trgovske robe, prvenstveno vezane na tržne kraje⁷⁰ – ter izredna omemba prodaje in nakupa kažejo na naselbino, kjer so bile te dejavnosti do neke mere urejene, nadzorovane in obdavčene. Vse omenjeno omogoča sklep o obstoju zgodnje oblike urbane naselbine – *foruma* – v Slovenj Gradcu konec 12. oziroma v začetku 13. stoletja. S tem se popolnoma ujemajo ugotovitve numizmatikov glede kovanja novcev v slovenjgraški kovnici – zelo verjetno na gradu – ki naj bi se začelo že v času med 1180–1188, pod mejnim grofom Bertoldom III., in nadaljevalo pod Bertoldom IV. ter njegovimi sinovi, kot vzporedno tudi v *forumu* Kamniku.⁷¹ Kdaj in kako se je razvil zgodnji neagrarni centralni kraj Mislinjske doline, kdo je bil njegov iniciator?

Začetki mesta

Razvoj urbane naselbine v Slovenj Gradcu v 12. stoletju se popolnoma umešča v okvir podobnih procesov v širši regiji Koroške in Štajerske in ga lahko domnevamo precej bolj zgodaj, kot je običajno mnenje. Zgodnja poselitev Mislinjske doline, središče močnega zemljiškega gospostva, ugoden prometni položaj na prehodu s Koroške v Posavje in Podravje, so nedvomno zgodaj pogojevali razvoj neagrarnih dejavnosti – raznih obrti za potrebe gospostva ter lokalne in tranzitne trgovine. Razvoj neke centralne naselbine, kjer so se koncentrirale te dejavnosti, je bil takorekoč socialna nuja in ga zasledimo pri mnogih zgodaj izpričanih središčih večjih zemljiških gospostev na Slovenskem (npr. Ptuj, Kamnik, Škofja Loka, Gorica ...).⁷² Pri Slovenj Gradcu takšno centralno naselbino gospostva nedvomno lahko domnevamo v Starem trgu pod Grajskim gričem, na katerem sta stala že slovanska

naselbina in že zgodaj tudi fevdalni grad. Stari trg je prvič omenjen leta 1331 s formulacijo *sub castro Windisgrez in Antiquo foro*,⁷³ nedvomno kot antiteza "novemu" mestu Slovenj Gradec v bližini (slika 3).⁷⁴ Funkcija Starega trga kot tržnega centralnega kraja je logična le pred nastankom nove, načrtno ustanovljene urbane naselbine. *Terminus ante quem* za ustanovitev novega Slovenj Gradca je 1251 prvič izpričana cerkev sv. Elizabete *in foro Windisgraze*,⁷⁵ organsko vključena v pravilno, plansko tlorisno zasnovo mesta, katere patrocinijski je lahko nastal šele po proglasitvi Elizabete – nečakinje patriarha Bertolda Andeškega – za svetnico leta 1235.⁷⁶ Vendar to ne določa tudi datacije oziroma starosti same mestne naselbine, saj je bila cerkev lahko zgrajena naknadno, ko je mesto že stalo in funkcioniralo. Nena zadnje ne moremo izključiti tudi večje starosti cerkve, ki bi lahko imela prvotno drug patrocinijski in ga je ob kanonizaciji svoje nečakinje nato spremenil njen vnet častilec, patriarh Bertold, ki je bil slovenjgraški mestni gospod.⁷⁷ Preselitev naselja na novo, ugodnejšo lokacijo, z načrtno zasnovo in namenskim tržnim prostorom, je bila praviloma projekt mestnega gospoda, ki si je od nove naselbine obetal večje gospodarske koristi.⁷⁸ Pri Slovenj Gradcu je do preselitve po prevladujočem mnenju prišlo že v času Bertolda III. Andeškega, okrog leta 1180,⁷⁹ in bi se omenjeni privilegij za žičke kartuzijane glede trgovanja v Slovenj Gradcu že našel na novo naselbino. To je tudi po mojem mnenju najbolj verjetno, kot bo razvidno iz prikaza

⁷³ GABV, št. 638.

⁷⁴ Prim. Kos, *Stari trg*, str. 166–173.

⁷⁵ *UBSt* III, št. 88; *Gradivo* VI/1, št. 132.

⁷⁶ Gl. Weiss, *Das Städtewesen*, str. 23, 180, 213; Skuk, *Zgodovina I*, str. 19; Mlinarič, *Župnija sv. Pankracija*, str. 112.

⁷⁷ Do spremembe patrocinijske je na primer prišlo pri mestni župnijski cerkvi v Mariboru, ki je bila prvotno posvečena sv. Tomažu, od srede 13. stoletja dalje pa sv. Janezu Krstniku, čeprav vzroki niso znani. Gl. Mlinarič, *Mariborska župnija*, str. 234–235.

⁷⁸ O tej problematiki podrobno Herbert Fischer, *Die Siedlungsverlegung*; na primeru Škofje Loke prim. Kosi, *Začetki*, str. 92 sl.

⁷⁹ To dopuščajo Pirchegger, *Geschichte I*, str. 381; Fischer, *Die Siedlungsverlegung*, str. 112; Kos, *Stari trg*, str. 164; Zwitter, *K predzgodovini*, str. 219; Skuk, *Zgodovina I*, str. 14; Weiss, *Das Städtewesen*, str. 23. Curk, *Trgi in mesta*, str. 126, govori, da naj bi do preselitve naselbine prišlo v začetku vladavine mejnega grofa Henrika IV. Andeškega (1204–1228), trške pravice pa naj bi dobila šele v času njegovega naslednika Bertolda, kar je kontradiktorno. Kakšen status je potem v začetku imela novozgrajena naselbina? Preselitev (novozgraditev) urbane naselbine je bila seveda zvezana z njenim neagrarnim statusom oz. posebnim (svobodnim) statusom prebivalcev, kar suponira od vsega začetka posebno tržno pravo (pravice). Od avtorjev najbolj skeptično tezo je zagovarjal Otorepec, *Srednjeveški pečati*, str. 181, ki je še v omembi *forum* iz leta 1251 domneval Stari trg in naj bi do preselitve prišlo kasneje. To ne drži, saj formulacija *in ecclesia beate Elisabeth in foro Windisgraze* leta 1251 jasno dokazuje novo lokacijo pri Elizabetini cerkvi.

⁷⁰ O značaju mitnine gl. Kosi, *K problemu mitnine*, str. 247–261.

⁷¹ Baumgartner, *Kovnici*, str. 17–33; Kos, *Der Friesacher Pfennig*, str. 160 sl.; isti, *Kovnica*, str. 103–108.

⁷² O tem izčrpno Kosi, *Predurbane*, str. 269–331, zlasti 280 sl.; isti, *Začetki*, str. 83–110, zlasti 92 sl.; isti, *Nastanek*, str. 171–184.

Slika 3: Franciscejski kataster za Štajersko iz okrog leta 1830. Lepo sta vidna Stari trg (Altermarkt) s cerkvijo Sv. Pankracija (St. Pongratz) ter na novi lokaciji načrtno ustanovljeni Slovenj Gradec. (Arhiv Republike Slovenije, AS 177, mapa C6, karti A2 in A3).

nastajanja urbanih središč v tem času v širšem okoliškem prostoru. Tudi če je do preselitve naselbine prišlo kasneje, pa nedvomno izvornemu naselju v Starem trgu v 12. stoletju že lahko pripišemo neagraren, zgodnjeurban značaj. Graditev novega meščanskega naselja je bila namreč tehnično in organizacijsko zahteven projekt, ki je vključeval izmere terena, parcelacijo, gradbene dejavnosti, torej številne specializirane obrtnike, ter seveda določeno število potencialnih naseljencev. Potrebni človeški potencial, ki je novo naselje zgradil, poselil in omogočil njegovo nadaljnje funkcioniranje, se ni mogel materializirati čez noč iz nič. Najverjetneje je večina zgodnjih prebivalcev izvirala iz matičnega zemljiškega gospostva, kar je glavni argument za tezo, da je v izvornem naselju – Starem trgu – že šlo za prevladujoče neagrarne dejavnosti, morda tudi za socialno drugačen status prebivalcev od ostalega podložniškega sloja.⁸⁰ S slovenskega ozemlja imamo vzorčen primer tega procesa pri oglejskem Ložu na Notranjskem. Neobzidan trg okrog župnijske cerkve (kasnejši Stari trg) je kot *forum* obstajal že celo 13. stoletje, naseljevali so ga svobodni tržani – *cives* – s svojim trškim sodnikom, kar suponira lastno sodno okrožje oz. pravno oblikovano trško ureditev. Leta 1341 pa je oglejski patriarh Bertrand ukazal, naj se tedenski sejem po novem odvija pod nekaj kilometrov oddaljenim loškim gradom in prebivalci trga (*habitatores et coloni fori nostri de Los*) naj se zaradi večje varnosti in koristi (*pro majori securitate et evidentiori utilitate ipsorum*) preselijo na novo lokacijo pod grad in si tam na novo postavijo bivališča (*debeant se transfere et ibi domos eorum facere et edificare*).⁸¹ Preselitev ni bila zvezana z nikakršnim statusnim povzdigom nove naselbine ali podelitvijo pravic (privilegijev) njenim prebivalcem, temveč sta se obstoječ pravni status oz. ureditev le prenesla na novo lokacijo. Podoben proces si lahko predstavljamo tudi pri Slovenj Gradcu stoletje in pol prej. Vsekakor je odveza podložništva – morda preko prehodnega statusa *cenzualov* – s strani zemljiškega gospoda lahko spodbujala urbani razvoj centralne naselbine, kar je bilo nedvomno v njegovem interesu.

Poglejmo, kakšne so bile okoliščine za nastanek urbanih naselbin v širši regiji v tem času. Na prelomu 11. v 12. stoletje se začne doba, ko v virih zasledimo izredno dinamičen razvoj v širšem prostoru Koroške in sosednjih pokrajin. V neposredni bližini so bili ustanovljeni samostani in druge cerkvene ustanove kot pomebna gonila kolonizacije in gospodarskega razvoja (benediktinski Šentpavel 1091, kolegiatni kapitelj Dobrla vas pred 1106,

benediktinski Gornji Grad 1140, cistercijska Rein pri Gradcu 1129 in koroški Vetrinj 1142), zgrajeni so bili številni novi gradovi, ki jih v teku 12. stoletja prvič zasledimo v virih. Zaslediti je omembe trgovanja, razvija se denarno gospodarjenje, kar najbolj izpričuje dejstvo, da salzburški nadškofje ter koroški vojvode v povezavi z izkoriščanjem domačih nahajališč srebra začno od tretjega desetletja 12. stoletja na Koroškem s kovanjem svojih novcev (breških pfenigov).⁸² Vzporedno se pojavljajo zgodnje urbane naselbine s specifično socialno strukturo nekmečkega sloja prebivalstva (Breže, Velikovec, Beljak, Gradec, Maribor, Ptuj idr.).

Kako so posamezni knezi kot glavni iniciatorji razvoja urbanih središč že tedaj ocenjevali pomen meščanskih naselbin, nam lepo kaže primer štajerskega vojvode Otokarja IV. Vojvoda v listini za kartuzijo v Žičah leta 1185 govori o svojih *civitates, oppida et alia loca principalia*, torej meščanske naselbine imenuje kot svoje glavne, najpomembnejše kraje.⁸³ Pomen urbanih središč je bil mnogoter in vsi pomembnejši velikaši z ustreznimi sredstvi in organizacijskimi zmožnostmi so zato že zgodaj podpirali njihov razvoj. Relativno pozna izrecna omemba meščanske naselbine zato nikakor ne pomeni absolutne datacije njenega nastanka, ki je bil lahko desetletja ali še zgodnejši.

Ravno v zvezi s štajerskimi knezi, ki so se izkazali za velike podpornike razvoja urbanih naselbin, imamo nekaj zelo ilustrativnih informacij o strukturi zgodnjih meščanskih središč in uporabljeni terminologiji. Otokar III. je okrog 1160 samostanu Admont podelil *locum curtis* (zemljišče za zgradbo) v Ennsu v Avstriji – *apud forensem uillam Ensam*. V potrditvi darovnic Admontu Otokar IV. leta 1186 omenja to parcelo kot ležečo *apud vicum forensem Ense*. Neka druga admontska tradicija okrog 1170 je bila izpeljana *in oppido Ense*, znamenita georgenberška pogodba leta 1186 *apud Anesim forum*, Otokarjeva listina iz okrog 1190 izstavljena *in villam nostram celebrem Ense*, 1191 pa je vojvoda v pisni obliki potrdil cvetoči tržni naselbini, ki so jo obiskovali celo trgovci iz Regensburga, Ulma, Kölna, Aachna in Maastrichta, pravila glede letnega sejma – *iura nundinarum Anasensis ville* – ki so izvirala že iz časa njegovega očeta (†1164).⁸⁴ Že 1186 so listinsko izpričani tudi novci kovnice v Ennsu (*XXV talentis Aenser*).⁸⁵ Enns je nato leta 1212 od vojvode Leopolda VI. kot prvo mesto na ozemlju današnje Avstrije dobil zapisane mestne pravice. Privilegij je bil namenjen meščanom – *civium nostrum Anasensium*, naselbina pa je v dokumentu tudi izrecno

⁸⁰ Na primeru Škofje Loke in Gorice gl. Kosi, *Začetki*, zlasti str. 92 sl.; isti, *Nastanek*, str. 171 sl.

⁸¹ Joppi, *Documetni Goriziani*, št. CLVIII; Otorepec, *Srednjeveški pečati*, str. 96 sl.

⁸² Nazadnje izčrpno *Die Frühzeit des Friesacher Pfennigs*.

⁸³ *UBSt I*, št. 644; *Gradiivo IV*, št. 705.

⁸⁴ *UBSt I*, št. 415, 521, 649, 677, 720; *UBLoE II*, št. CCXCVI.

⁸⁵ *UBSt I*, št. 643.

imenovana *civitas*.⁸⁶ Iz teh omemb lahko jasno razvidimo pester razvoj v drugi polovici 12. stoletja in raznoliko, še neustaljeno terminologijo za zgodnje urbane naselbine: od *villa*, *forensis villa*, *vicus forensis*, *oppidum*, *forum* do končnega *civitas*. Obenem je to tipičen primer postopnega razvoja meščanske naselbine, ki traja desetletja, in je kronan s pisno potrditvijo mestnih pravic, ki pa ne pomenijo nikakršnega "povzdiga" v mesto (to že obstaja).⁸⁷

V listini, ki jo je v otokarskem trgu Hartberg – *in foro Hartperch* – leta 1166 izstavila štajerska mejna grofica Kunigunda, je potrdila, da je samostan Seckau v (trgu) Fischau kupil zemljišče z zgradbo (*curtim unam*), za katerega je moral letno plačevati *ius forense quod vulgo purchrecht appellatur*, in sicer 40 denarjev *Uiscacensis monete*.⁸⁸ Šlo je za nakup po meščanskem pravu: *ius forense* oz. *ius civile* = *Burgrecht*. Pravno dejanje je bilo izvedeno vpričo tržanov – *coram forensibus nostris in foro Uiscach*. Tukaj imamo izpričani še dve otokarski urbani naselbini, Hartberg in Fischau, in pri drugi takorekoč našteje vse temeljne pravne kategorije, ki so jo evidentno ločevale od agrarno-fevdalnih: neagrarno naselje (*forum*), svobodne tržane/meščane (*forenses*), zakup po meščanskem pravu (*ius forense/Burgrecht*).⁸⁹ Poleg tega je izpričana denarna valuta kovnice v Fischau, ki je bila, tako kot pri Ennsu, neposredno povezana z meščansko naselbino.

Zelo podoben razvoj lahko domnevamo tudi v bližnjem štajerskem Gradcu, kjer je poleg zgodnejših omemb samega kraja, ki ne omogočajo sklepov o kvaliteti naselbine, že okrog 1150 izpričan *Perhtoldus mercator de Graze*, torej graški trgovec.⁹⁰ Listina Otokarja IV. iz 1164, izstavljena v Gradcu, pa nam kar naenkrat prikaže že obstoječo urbano naselbino in celo nekatere zelo ilustrativne detajle. Mejni grof je cisterci Rein podelil *tria curtifera in suburbano castri Graece*, torej zemljišča (parcele, *Hofstät*) v podgrajski naselbini, da bi si samostan lahko zgradil kaščo (*cellarium*) za vino in druge proizvode za prodajo (*vinum et cetera venalia pro-*

ponentes), in sicer nemoteno od "tržnega vrveža" (*turbis forensibus imperturbato*). Parcele so bile jasno omejene od ostalih bivalnih zgradb – *certisque terminis a ceterorum habitaculis distincta*.⁹¹ Na osnovi tega lahko sklepamo, da je šlo že za načrtno ustanovljeno, izmerjeno in razparcelirano urbano naselbino, kjer so obstajale hiše prebivalcev (*habitacula*), del parcel je bil še nepozidan (takšne dobi samostan), v urbano zasnovu je bila vkomponirana tudi cerkev (sv. Egidija, izpričana 1182⁹²), obenem pa je v naselbini že potekalo živahno trgovanje. Med pričami listine je bil na prvem mestu Ulrik, *prefectus de Grece*, ki je bil gradiščan in morda tudi sodnik v naselbini, med ostalimi pa je naveden tudi zlatar Rudolf (*aurifex*). Takšno podobo neagrarne centralne naselbine nato leta 1172 potrjuje listina Otokarja IV., ki je bila izstavljena *in foro Graece*, druga iz 1189 pa že *Grace in civitate*, torej je bil naselbini že pripisan uglednejši naziv "mesto".⁹³ Vsekakor je šlo za razvito urbano naselbino, čeravno je na obzidje čakala še nekaj desetletij.⁹⁴

Ob tako pestrem razvoju vrste meščanskih središč Otokarjev, ki so bili očitno zelo ambiciozni in organizacijsko sposobni, lahko upravičeno sklepamo, da je zelo podoben razvoj v drugi polovici 12. stoletja doživel tudi Maribor. Neka oblika naselbine pod 1164 prvič izpričanim mariborskim gradom je nedvomno obstajala že tedaj, saj je mejni grof Otokar III. od samostana Šetpavel kot jamstvo prejel *duos mansus sub castro Marchburch*.⁹⁵ Morda so bile z izrazom mišljene le hiše s pripadajočim zemljiščem, ali pa – kot se običajno tolmači – kmetije in je šlo za naselje še bolj argarnega značaja.⁹⁶ Vsekakor pa je zanimivo, da je bil med pričami v Mariboru izstavljene listine za celo vrsto ministerialov naveden tudi zlatar Friderik, ki bi bil sicer precej neobičajen član vojvodovega spremstva – morda je bil prebivalec Maribora. Nedvomno pa se je v naslednjih desetletjih – še pod zadnjim Otokarjem (IV.) – razvila prava urbana naselbina, morda prav v povezavi z izgubo Slovenj Gradca, kot se domneva.⁹⁷ Med 1185–1192 se je po Mariboru že imenoval župnik Konrad – *plebanus de Marchburg* – ki je pričal v listini vojvode Otokarja,⁹⁸ kar doka-

⁸⁶ BUB I, št. 183.

⁸⁷ O vzorčnem razvoju Ennsa gl. *Geschichte der Stadt Enns*, str. 97 sl.

⁸⁸ UBS^t I, št. 499.

⁸⁹ Kaj so v meščanskih naselbinah pomenile s termini *curtis*, *locus curtis*, *curtile*, *curtifer*, *area*, kasneje *Hofstat* imenovane zemljiške kategorije, lepo izvemo v listini glede Judenburga leta 1256 (UBS^t III, št. 264). Nek meščan je minoritskemu samostanu zapustil *fundum siue aream cum domo et curia, quod vulgo hofstat dicitur*, in sicer *iure civili, quod vulgo purchrecht nuncupatur*. V privilegiju kralja Otokarja pa je bila leta 1264 kartuzija Žiže v Mariboru oproščena *ratione iuris civilis, quod vulgo purchrecht dicitur vel arearum suorum* (UBS^t IV, št. 510; GZM II, št. 29). Šlo je za mestno parcelo z zgradbami, v zakupu po meščanskem pravu za majhno leto odškodnino (*cenusus*), kar je bilo pravna osnova ustroja naselbine in svobodnega meščanskega statusa prebivalcev. O tej problematiki prim. Kosi, *Predurbane*, str. 223, 226.

⁹⁰ UBS^t I, št. 293.

⁹¹ UBS^t I, št. 484.

⁹² UBS^t I, št. 619.

⁹³ UBS^t I, št. 546, 698; prim. še št. 555, 619, 642.

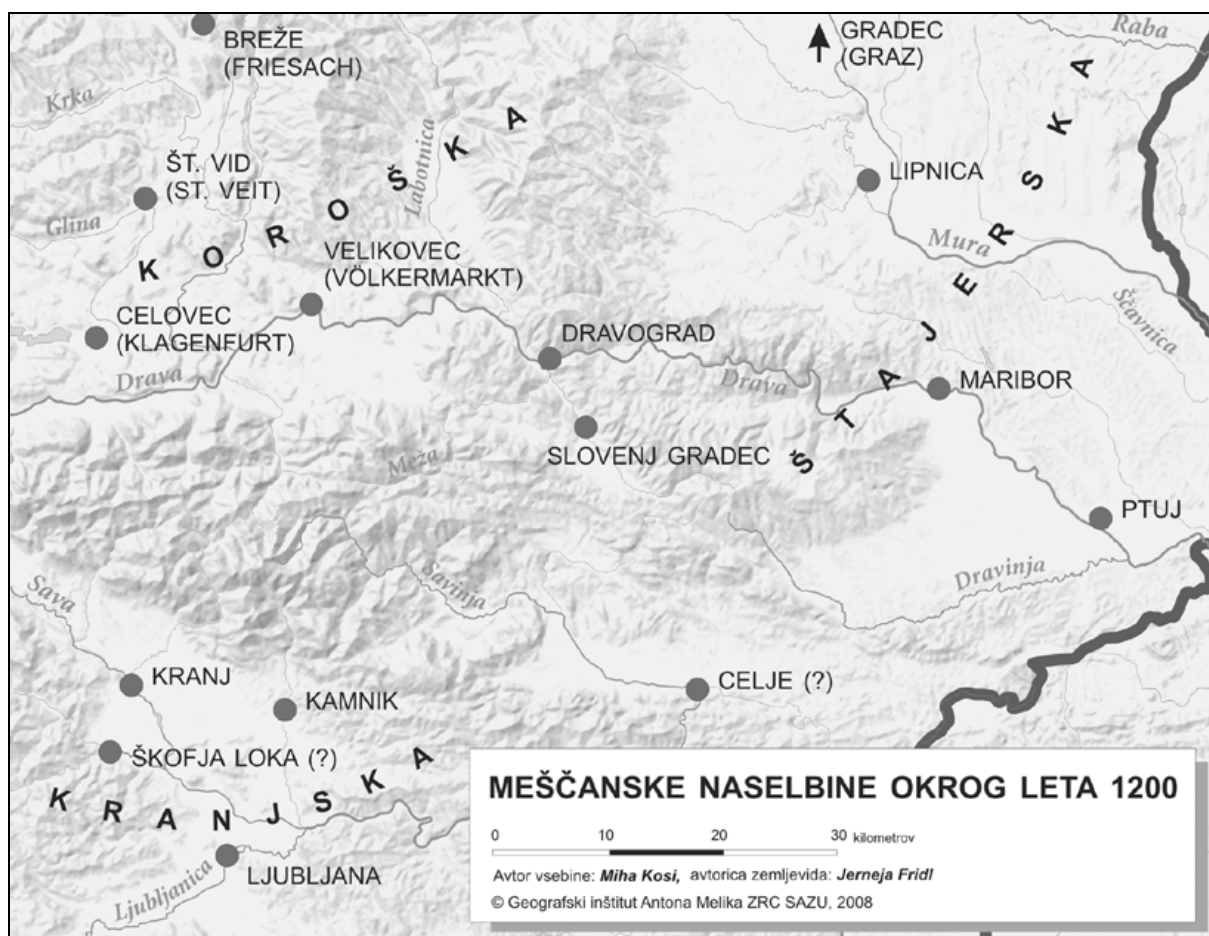
⁹⁴ Prim. Gänser, *Graz*, str. 3; Spreitzhoffer, *Von Grauscharn nach Graz*, str. 635; Posch, *Die Besiedlung*, str. 88 sl., 95 sl.

⁹⁵ UBS^t I, št. 484; GZM I, št. 3; *Gradivo* IV, št. 470.

⁹⁶ O pomenu termina *mansus* gl. J. F. Niermeyer; *Mediae latinitatis lexicon*, str. 643; prim. Mlinarič, *Maribor*, str. 147 sl.

⁹⁷ Prim. Štih, *K predzgodovini*, str. 253 sl.; Hauptmann, *Mariborske studije*, str. 77 sl., 82; Weiss, *Das Städtewesen*, str. 22–23.

⁹⁸ UBS^t I, št. 653; GZM I, št. 15; *Gradivo* IV, št. 716.

zuje, da je naselje že imelo svojo cerkev vključno z župnijo.⁹⁹ Okrog leta 1190, ko je vojvoda Otokar v Mariboru razsojal nek spor, pa je poleg nekaj plemičev pričala cela vrsta oseb, za katere bi lahko domnevali, da so bili prebivalci Maribora, med njimi tkalec (*textor*) Rudolf ter Ditrik de *oppido superiori*, torej iz zgornjega dela naselbine (očitno je imela že znaten obseg).¹⁰⁰ Ravno termin *oppidum* se je v 12. in delu 13. stoletja pogosto uporabljal za oznako meščanske naselbine in vojvoda Otokar IV. leta 1185 z njim označuje svoja *loca principalia*.¹⁰¹ Urbani Maribor je nato nedvoumno izpričan v zgodnji babenberški dobi. Vojvoda Leopold VI. je leta 1209 izstavil listino v svojem trgu Mariboru – *in foro nostro Marhpurch*, v listini iz časa 1202–1220 sta pričala mariborski meščan (*civis*) Wolfhard in kožar (*pellifex*) Gotšalk.¹⁰² Med letoma 1220–1224 je vojvoda Leopold potrdil tipično meščansko zemljiško transakcijo – že omenjeni kožar in meščan (*burgensis*) Gotšalk, je *in villa nostra Marhpurc* pro-

dal samostanu Vetrinj hišo s parcelo, vrtom in hlevom.¹⁰³ Maribor je nato 1227 in 1248 izpričan kot *forum*, 1229, 1243 in 1250 so omenjeni meščani (*cives*) in končno 1254 prvič tudi naziv *civitas*.¹⁰⁴ Evidentno je šlo za kontinuiran razvoj neagrarne meščanske naselbine vsaj od zadnje četrtine 12. stoletja. Pečat mesta je prvič izpričan na listini iz leta 1271 in je vseboval napis SIGILLVM ... CIVITATIS MARHP'CH.¹⁰⁵

Kako pa je bilo na Koroškem? Grofje Breško-Selški so na osnovi vladarjevega tržnega privilegija že pred sredo 11. stoletja oblikovali tržno središče Breže, ki ga je grofica Hema 1043 podelila samostanu oz. kasnejši škofiji Krka. Med letoma 1124–1130 je krški škof zaradi upora tržanov prvotni trg porušil ter ga preselil na novo lokacijo pod salzburski breški grad (... *forum ... destructum ... sub castrum Friesach locatum ...*). V virih o teh dogodkih so Breže imenovane *mercatus*, *forum*, *villa*, prebivalci *cives* ali *forenses*,¹⁰⁶ omenjeni pa so še sodniki,

⁹⁹ Gl. Mlinarič, *Mariborska župnija*, str. 234 sl.

¹⁰⁰ *UBSt* I, št. 707; *GZM* I, št. 27; *Gradivo* IV, št. 779.

¹⁰¹ Gl. op. 83. Glede literature o tej problematiki gl. Kosi, *Začetki*, str. 87, op. 29.

¹⁰² *BUB* I, št. 169; *UBSt* II, št. 137; *GZM* I, št. 43, 47; *Gradivo* V, št. 44, 154.

¹⁰³ *BUB* II, št. 221; *GZM* I, št. 55; *Gradivo* V, št. 329.

¹⁰⁴ *BUB* II, št. 268; *UBSt* II, št. 265, 439; *UBSt* III, št. 31, 77, 155, 156; *GZM* I, št. 61, 63, 69, 76, 80, 85, 86.

¹⁰⁵ Otoresec, *Srednjeveški pečati*, str. 146, 150.

¹⁰⁶ *MHDC* I, št. 16, 17, 39, 52; *Gradivo* III, št. 124, 126, 394; *Gradivo* IV, št. 70. Nazadnje o Brežah izčrpno

mitničarji in kovnica (*iudices, thelonearios, mone-ta*).¹⁰⁷ V naslednjih desetletjih se v listinskem gradivu vedno pogosteje omenjajo sodnik, kovni mojster in meščani (*Frisacenses, burgenses, cives de foro, forenses cives*), leta 1167 tudi zakup hiš po meščanskem pravu (*ius fori*).¹⁰⁸ Breže so tako že v prvi polovici 12. stoletja dokazano meščanska naselbina, kjer so nadškofje od tretjega desetletja kovali breške pfenige,¹⁰⁹ nedvomno v neposredni zvezi z neagrarnimi dejavnostmi v naselbini. Če je salzburski nadškof leta 1168 izstavil listino *in villa Frisacensi*,¹¹⁰ je to jasen dokaz, da termin lahko v tem času označuje meščansko naselbino in ga ne moremo prevajati kot vas. Mesto, ki je do konca 12. stoletja prešlo od krške škofije popolnoma v salzbursko posest, je tako eno najzgodnejših in predvsem najboljše dokumentiranih urbanih središč Koroške. Od 1215 dalje je v virih imenovano *civitas*, čeprav je obzidje prvič izpričano šele 1251.¹¹¹ Pečat mestne občine je prvič dokazan z listino iz leta 1261 (*unacum sigillo Frisacensis civitatis*), ohranjen štiri leta kasneje z napisom CIVITAS FRISACENSIS, leta 1272 pa je poleg sodnika izpričan mestni svet (*iudex et iurati in Frisaco*).¹¹² Breže so izvrsten primer postopnega razvoja srednjeveškega mesta, ki je do "celovite" oblike, ki jo običajno vidimo ob uveljavitvi naziva *civitas* za določeno naselbino, trajal takorekoč dve stoletji. Takšen razvoj lahko z veliko mero verjetnosti domnevamo tudi pri mnogih drugih pomembnih, a z viri slabše dokumentiranih meščanskih naselbinah – npr. pri salzburskem Ptuju, spanheimski Ljubljani ali, nenazadnje, Slovenj Gradcu.

Poleg cerkvenih gospodov – salzburskih nadškofov, bamberških škofov (Beljak) – tudi posvetni knezi na Koroškem niso zaostajali pri razvijanju meščanskih naselbin. Spanheimi, od 1122 dalje koroški vojvode, so že konec 11. stoletja v Velikovcu posedovali neagrarno, zgodnjeurbano naselbino. Že večkrat omenjeni grof Bernard je med letoma 1105 in 1126 podelil, v primeru, da ostane brez dedičev, pol trga *Volchimercatus* samostanu Šentpavel. Njegov brat Hartvig, tedaj regensburški škof, pa je svojo polovico, ki mu je pripadla kot dediščina – *medietatem forum Judeorum* – prepustil v doživljenjski užitek bratu Bernardu in njegovi ženi Kunigundi,

nakar naj bi pripadla Šentpavlu.¹¹³ Pred odhodom na križarsko vojno je leta 1147 Bernard samostanu potrdil podelitev bratove ter svoje polovice vključno z dvema tržnima parcelama – *predicti fori medietatem cum possessione duorum inibi curtium* – vendar naj bi Kunigundi do smrti pripadali dohodki celotnega trga – *totum ei forum serviret*.¹¹⁴ Druga, verjetno sočasna (1147) tradicija za samostan Vetrinj je bila izpeljana v Velikovcu v Bonardovi hiši (*in Bonardi domo*), poleg številnih plemičev pa so pričali tudi sam Bonhardus, ... Lostan ter drugi *omnes cives predicti fori*.¹¹⁵ Iz tega je razvidno, da je šlo nedvomno za obstoječo neagrarno naselbino (*forum*), kjer so živeli svobodni meščani (*cives*) in je bila posestno-pravno organizirana v obliki *curtilia* (parcel z zgradbami).¹¹⁶ Kot kaže eno od poimenovanj, so morali bili med prebivalci že tedaj tudi Judje – nedvoumen indikator neagrarnega značaja naselja – medtem ko naj bi imena Bonard in Lostan kazala na valonske priseljence, kar ni nemogoče.¹¹⁷ Prafarmo središče je bilo, nedvomno zaradi uspešnega razvoja urbane naselbine, že sredi 12. stoletja preseljeno od sv. Štefana pri Niedertrixen k novi (romanski) cerkvi sv. Ruperta v Velikovcu, prvič izpričani v papeškem privilegiju leta 1177.¹¹⁸ Cerkev stoji v kasnejšem Starem trgu (Alter Markt), kjer lahko iščemo prvotni trg. S pomembno župnijo urbane naselbine je bila povezana funkcija spodnjekoroških arhidiakonov – 1187 prvič izpričan *archidiaconus de Volchinmarcht*¹¹⁹ – kar je dobra paralela z omenjenim savinjskim arhidiakonom Bertoldom "iz Slovenj Gradca" v 1170-ih letih. Cesar Friderik Barbarosa je ob svojem obisku na Koroškem leta 1170 potrdil samostanu Šentpavel izključno pravico do trga Velikovca – *ius eiusdem ville et forum et omnia fori iura ...* – kjer po mojem mnenju pri *villa* ne gre misliti na oznako za vas, temveč nasplošno za naselje, ki je bilo *forum* s tržnim pravom – *ius fori*.¹²⁰ Želo zanimiv detajl glede večanja urbane naselbine imamo iz leta 1213, ko je salz-

Wadl, *Friesachs historische Entwicklung*, zlasti str. 5 sl.; Laichmann, *Friesach*, 1 sl.

¹⁰⁷ MHDC I, št. 58; glede tega falsifikata prim. MHDC *Ergänzungsheft*, št. 627.

¹⁰⁸ MHDC I, št. 138, 164, 185, 198, 201, 279; MHDC III, št. 777, 862, 887, 985, 1035, 1037, 1047, 1092, 1101, 1103, 1108, 1161.

¹⁰⁹ Nazadnje Baumgartner, *Schriftquellen*, str. 73 sl.

¹¹⁰ MHDC III, št. 1113.

¹¹¹ MHDC IV/1, št. 1717; Wadl, *Friesachs historische Entwicklung*, str. 9.

¹¹² MHDC II, št. 643, 667, 681; MHDC V, št. 104; Wadl, *Friesachs historische Entwicklung*, str. 9–10; Otorepec, *Srednjeveški pečati*, str. 201.

¹¹³ MHDC III, št. 521; MHDC *Ergänzungsheft*, št. 520a; *Gradivo* IV, št. 11; Dinklage, *Völkermarkt*, str. 279 sl. Velikovec je kot dediščina (*patrimonium*) prešel s 1096 umrlega grofa Engelberta na njegove sinove, torej je tržna naselbina morala obstajati že v njegovem času.

¹¹⁴ MHDC III, št. 838; *Gradivo* IV, št. 237.

¹¹⁵ MHDC III, št. 839; *Gradivo* IV, št. 238.

¹¹⁶ O tem gl. op. 89.

¹¹⁷ Prisotnost Judov potrjuje najstarejši koroški judovski nagrobnik z letnico 1130, najden pri bližnjem Sv. Štefanu, kjer je bilo prvotno prafarno središče širše okolice. Gl. Dinklage, *Völkermarkt*, str. 283, 285; Wadl, *Geschichte der Juden*, str. 139.

¹¹⁸ MHDC III, št. 1217; Dinklage, *Völkermarkt*, str. 285–286.

¹¹⁹ *UBSt* I, št. 690, 716; MHDC III, št. 1386; Dinklage, *Völkermarkt*, str. 287–288.

¹²⁰ MHDC III, št. 1140; *Gradivo* IV, št. 511. Termin *villa* v tem času nesporno lahko pomeni tudi meščansko naselbino, kot smo videli pri Ennsu, Brežah in Mariboru. O tej problematiki nazadnje Kosi, *Začetki*, str. 89.

burški nadškof reševal spor med šentpavelskim opatom in velikovskim župnikom oz. arhidiakonom. Opat je na njivah poleg trga odmerjal parcele za gradnjo hiš – *agris ... iuxta forum Volchenmarkt ... in areas et domos redegerat* – zaradi česar je bil župnik prikrajšan za desetino od pridelkov in je za odškodnino dobil tri parcele in del vrta, sam pa se je odpovedal desetini od ostalih parcel.¹²¹ Naslednji odločilni korak pri razvoju urbanega Velikovca je naredil koroški vojvoda Bernard, ki je tu načrtno ustanavljal svoje vojvodsko središče. Leta 1217 je zgradil nov most čez Dravo in dovolil samostanu Šentpavel prost prehod za vso robo, ki so jo za svoje potrebe vozili z vozovi ali tvorili z živalmi, obenem je dajatev od blaga za lastne potrebe oprostil tudi velikovške meščane – *burgensibus prefati fori*.¹²² Vojvoda je očitno nameraval – ali celo sam začel z gradnjo – postaviti novo meščansko naselbino oziroma izpeljati klasično preselitev na novo lokacijo ob dravskem mostu, ki sta jo zaokročila 1239 omenjeni vojvodski grad na severu in 1240 zgrajena nova farna cerkev sv. Magdalene na vzhodu.¹²³ Na pritožbo šentpavelskega opata je sam cesar Friderik II. leta 1232 razsodil, da koroški vojvoda nima pravice na samostanski zemlji postaviti trga in da tu le opatu pripada pravica do zgraditve oziroma preselitve tržne naselbine – *dux ... non haberet potestatem instituendi forum in solo monasterii ... eidem abbati liceret locare et transferre forum in solo sue ecclesie, ubi vellet*.¹²⁴ Do zgraditve nove urbane naselbine je vsekakor prišlo. Opat je leta 1240 v listini omenjal, da je *in nostro foro Volchinmarkt ... civibus eiusdem fori* prodal parcele (*area*) za zgraditev nove farne cerkve. Med vrsto prič sta bila tudi sodnik Albert in mitničar Markvard.¹²⁵ Lastništvo nad naselbino je bilo nadalje očitno priznано vojvodi Bernardu – v dokumentu, s katerim so cerkvene oblasti 1252 nad njegovimi mesti razglasile interdikt, je med *civitates ipsius* naveden tudi Velikovec.¹²⁶ Tudi sam vojvoda ga 1254 imenuje *civitas nostra*,¹²⁷ naselbina je očitno že obzidana, čeprav se še nekaj desetletij zanjo izmenjujejo nazivi *forum*, *civitas*, *oppidum*, medtem ko so meščani *cives* ali *burgenses*.¹²⁸ Simptomatično za razmere je, da je v listini iz 1267 naselbina imenovana *forum*, medtem ko je na obešenem pečatu mestne občine napis SIGILLVM CIVITATIS DE VOLCHEN-

MARCT.¹²⁹ Pri Velikovcu, takorekoč v neposredni koroški bližini, imamo tako za Slovenj Gradec izvrstno analogijo glede procesa nastajanja urbane naselbine, ki se je začel že najkasneje konec 11. stoletja v "starem trgu" in se v stoletju in pol zaključil s preselitvijo in zgraditvijo naselbine na novi lokaciji, postopno uveljavitvijo naziva mesto (*civitas*) in končno zgraditvijo obzidja. Kljub temu je terminologija še dalje zelo spremenljiva in dokazuje, kako nezanesljivo je opredeljevanje statusa naselja zgolj po nazivu v virih.

Na Koroškem pa so Spanheimi že v 12. stoletju posedovali ali ustanovili še nekaj meščanskih naselbin. Št. Vid, leta 1131 v listini o podelitvi dieceze škofiji Krka označen kot *villa*, je bil 1147 s strani istrskega mejnega grofa Engelberta Spanheima, ki se je odpravljal na drugo križarsko vojno, kot dvor – *curia* – z vsemi pertinencami, ki so morda zajemale tudi tržno naselbino, prodan škofiji Bamberg. Vendar do dejanskega bamberskega prevzema verjetno sploh ni prišlo. Že leta 1149 se je kralj Konrad III., ki se je vračal s križarske vojne, z vojvodo Henrikom srečal ravno v Št. Vidu – to vsekakor kaže, da je šlo za pomembno naselbino, bistveno drugačno od vasi – ki je bil očitno že v rokah koroškega vojvode.¹³⁰ Vojvoda Herman je od 1162 dalje pogosto rezidiriral v tej naselbini, tu izvajal zemljiške transakcije in izstavljal listine ter imel celo sodne zборе – *placita*. Neka listina je bila 1169 vpričo vojvode izstavljena v Št. Vidu pred Bernhardovo hišo – *ante domum Bernhardi* – kjer nedvomno ni šlo za kmečko domovanje, temveč prejkone za meščansko hišo. V teh virih je Št. Vid imenovan *villa*, medtem ko je Hermannov sin, vojvoda Ulrik II., leta 1199 izstavil listino *in foro apud Sanctum Vitum*, s čimer je meščanska naselbina dokončno potrjena.¹³¹ Že v drugi polovici 12. stoletja je imel Št. Vid očitno značaj vojvodske rezidence in domnevno so se ravno tu že od srede stoletja kovali vojvodski novci po vzoru breških pfenigov.¹³² Ta vloga naselbine se je še stopnjevala v času vojvode Bernarda, ki je najpogosteje bival v Št. Vidu in ga imenoval *forum nostrum*.¹³³ Pri pravnem dejanju ob posredovanju vojvode leta 1205 sta pričala sodnik Walter – leta 1209 izpričan kot *iudex de Sancto Vito* – in kovni mojster (*monetarius*) Friderik.¹³⁴ To dokazuje lastno sodstvo meščanske naselbine in obenem nesporno potrjuje obstoj šentviške kovnice. Takšen pomen

¹²¹ MHDC IV/1, št. 1689.

¹²² MHDC IV/1, št. 1748, 1772; Dinklage, *Völkermarkt*, str. 289.

¹²³ MHDC IV/1, št. 2172.

¹²⁴ MHDC IV/1, št. 2051; Dinklage, *Völkermarkt*, str. 291 sl.

¹²⁵ MHDC IV/1, št. 2211.

¹²⁶ MHDC IV/1, št. 2495.

¹²⁷ MHDC IV/1, št. 2569.

¹²⁸ MHDC IV/1, št. 2293, 2390, 2399, 2495, 2639, 2670, 2757, 2791; MHDC IV/2, št. 2816, 2892, 2916, 2978; MHDC V, št. 67, 392.

¹²⁹ MHDC IV/2, št. 2936, tudi št. 3004; prim. Otorepec, *Srednjeveški pečati*, str. 210.

¹³⁰ MHDC III, št. 876.

¹³¹ MHDC I, št. 61, 229, 260; MHDC III, št. 831, 1180, 1206; nazadnje izčrpno Wadl, *Stadtgeschichte*, str. 9–35.

¹³² Nazadnje o tem Baumgartner, *Schriftquellen*, str. 76 sl.

¹³³ Gl. MHDC IV/1, št. 1546, 1682, 1813, 2116, 2156, 2399, 2446, 2608; MHDC I, št. 433; Dinklage, *Kärntner Städtegründungen*, str. 85 sl.; Fräss-Ehrfeld, *Geschichte*, str. 222 sl., 282 sl.

¹³⁴ MHDC IV/1, št. 1575, 1632.

naselja je potrjen s terminom *civitas sancti Viti*, ki ga zasledimo v Bernardovi listini že 1224 in je tako prvo od vojvodovih mest, ki se je lahko ponašalo s tem uglednim nazivom.¹³⁵ Kljub temu, da kasneje še v 1260-ih letih zasledimo poimenovanja *forum*, *oppidum* in celo *burgus*, ni dvoma, da gre za popolnoma razvito mesto, ki ima značaj vojvodske prestolnice.¹³⁶ Pečat mestne občine z napisom S. CIVITATIS SCI VITI je prvič izpričan 1279.¹³⁷

Celovec, domnevno brez kontinuitete s kakšnim starejšim naseljem, je bil ustanovljen kot meščanska naselbina na prehodu čez Gline najverjetneje v času vojvode Hermana (1161–1181), in se v virih prvič pojavi za vlade njegovega mladoletnega sina Ulrika II., ki je med 1193–1199 oprostil šentpavelske menihe plačila mitnine v Celovcu – *mutam in foro Chlagenuurt remittimus*.¹³⁸ Naselbina je že imela lastno sodstvo – 1217 in 1224 je omenjen vojvodov sodnik (*iudex de Chlagenvurtt*).¹³⁹ Vojvoda Bernard je nato med letoma 1246–1252 preselil trg na ugodnejši teren južneje, kjer je že v dokumentu o izreku interdikta naveden poleg Št. Vida kot eno štirih vojvodovih *civitates*,¹⁴⁰ prvotna lokacija pa se od srede 14. stoletja dalje imenuje "Stari Celovec".¹⁴¹ Še nekaj časa kot *forum* označevana naselbina je od 1279 *civitas*, prebivalci so *cives* in mestna občina ima pečat z napisom SIGILLUM CIVITATIS CLAGENFURT.¹⁴² Prva zapisana potrditev starih mestnih pravic je sledila šele pod Habsburžani 1338.¹⁴³

Poleg plemstva knežjega ranga in visokih cerkvenih gospodov so si celo posamezni samostani že zgodaj prizadevali za razvoj lastnega urbanega središča. Tako je cesar Friderik Barbarosa leta 1170 ob svojem obisku na Koroškem samostanu St. Lambrecht podelil pravico, da si v Köflachu na štajerskem (vzhodno od Gradca) ustanovi trg in ga uredi po tržnem oz. meščanskem pravu – *forum pro sue voluntatis arbitrio ordinare et ad ipsius ecclesie commodum forensia in eo sibi iura constituere*.¹⁴⁴ Pri izstavitvi listine so pričali med drugim vojvoda Herman Spanheim ter grofa Bertold III. Andeški in Engelbert Goriški. Čeprav do dejansko uresničitve

privilegija zaradi neugodnih okoliščin dolgo ni prišlo in se je trg razvil šele v 14. stoletju, je pomemben interes cerkvene ustanove oz. zavedanje o pomenu takšnega neagrarnega središča že v tem zgodnjem času. Ali lahko dvomimo, da so vsi pomembnejši fevdalni gospodje – na primer omenjene priče – tedaj že posedovali in razvijali taka središča?

Iz tega izčrpnega, a po mojem mnenju nujnega prikaza zgodnjega nastajanja urbanih naselbin v širši regiji, lahko zaključimo sledeče:

- prve neagrarnne naselbine z zgodnjeurbanim značajem nastajajo v tem prostoru že v 11. stoletju (Breže, Beljak, Velikovec), v precejšnjem obsegu pa v teku 12. stoletja (poleg omenjenih še Celovec, Gradec, Maribor ...). Gre za jasno izpričana neagrarna naselja (*forum*, *oppidum*, *civitas*, tudi *villa*), ki se v funkcijskem smislu bistveno razlikujejo od agrarnih. Tu so dokumentirano koncentrirane neagrarnne dejavnosti: trgovanje, promet, denarno poslovanje (kovnica), cerkvene funkcije, gosposka (deželno knežja) uprava (npr. sedeži deželskih sodnikov in zemljiških uradov, pogosto rezidiranje salzburškega nadškofa, Spanheimov, Otokarjev, izstavljanje listin, sodni zbori ipd.);

- v celem 12. stoletju je že prisotna nova socialna kategorija svobodnih meščanov – *cives*, *burgenses*, *forenses* – jasno ločenih od podložnega prebivalstva, ki posedujejo nepremičnine po meščanskem pravu (*ius forense*, *ius civile*, *Burgrecht*) in z njimi svobodno razpolagajo;

- že v 12. stoletju je očitno poznan postopek načrtne nove ustanovitve urbane naselbine brez pomembnejšega predhodnika (npr. pri Mariboru in Celovcu na to kaže že ime *Marchburg*, *Klagenfurt*), oziroma preselitve obstoječe starejše naselbine na novo lokacijo (Breže, v 13. stoletju še Velikovec, Celovec).

Vrnimo se k Slovenj Gradcu. Po mojem mnenju je prvotna neagrarna naselbina s svobodnim meščanskim prebivalstvom v Starem trgu – glede na okoliščine v širši regiji – obstajala nedvomno že v 12. stoletju. Moj glavni argument za to je vezan na doslej še neomenjeno meščansko naselbino v neposredni bližini – Dravograd. Na posesti samostana Šentpavel, na pomembnem prometnem križišču ob prehodu čez Dravo, so ministeriali Trušenjski okrog leta 1160 načrtno postavili grad in trg s cerkvijo ter mostom. Vsaj grad je moral stati že leta 1161, ko se je po njem imenoval Ortolf Trušenjski – *Ortolfus de Traberch*.¹⁴⁵ Na pritožbo šentpavelskega opata je 1177 interveniral sam papež Aleksander III. in iz tozadevne listine izvemo, da so Trušenjski protizakonito zgradili grad, si prisvojili samostansko

¹³⁵ MHDC IV/1, št. 1881, 2495; MHDC II, št. 563; *Gravido* VI/1, št. 213.

¹³⁶ MHDC IV/2, št. 2793, 2819, 2978; MHDC X, št. 1157.

¹³⁷ MHDC V, št. 384, 492; Otorepec, *Srednjeveški pečati*, str. 208.

¹³⁸ MHDC III, št. 1412; Webernig, *Wie alt ist Klagenfurt?*, zlasti str. 19 sl.; ista, *Klagenfurt*, str. 1 sl.; Paschinger, *Standortverlegung*, zlasti str. 32 sl.; Moro, *Das älteste Klagenfurt*, str. 690 sl.; Braumüller, *Wie Klagenfurt Landeshauptstadt wurde*, str. 7–22.

¹³⁹ MHDC IV/1, št. 1675, 1859.

¹⁴⁰ Gl. op. 176.

¹⁴¹ MHDC X, št. 209.

¹⁴² MHDC IV/1, št. 2556; MHDC IV/2, št. 2975, 3012; MHDC V, št. 57, 392, 444; MHDC VI, št. 39.

¹⁴³ MHDC X, št. 91.

¹⁴⁴ UBS I, št. 513.

¹⁴⁵ MHDC I, št. 848. Prim. Curk, *Ob osemstoletnici*, str. 5–10; isti, *Trgi in mesta*, str. 83 sl.

zemljo v okolici, izkrcili gozd in postavili cerkev.¹⁴⁶ Še pomembnejši pa je vir o poravnavi med Trušensjimi in samostanom, do katere je vpricho vrste cerkvenih dostojanstvenikov prišlo med letoma 1180–1192 v Velikovcu. Trušenski so priznali fevdno pravico Šentpavla na posestih pri Dravogradu ter mu obljubili prepustitev nekaj zemljišč vključno z gradom. Bistvena je navedba, da bodo to storili vpricho svojega gospoda, štajerskega vojvode Otokarja (IV.) – *coram domino ipsorum duce Stirensi*. V nadaljevanju je še rečeno, da so samostanu prepustili dve zemljišči oz. hiši v trgu Dravogradu (*duas areas in foro Traberch edificatas*), da samostanskim ljudem v trgu ni več potrebno plačevati mitnine in drugih tržnih dajatev (... *theloneo ... et omni forensi exactione ... in foro*) ter da imajo prost prehod brez plačila čez most, ki je pod gradom (*de ponte qui sub castro Traberch trans fluvium directus est*).¹⁴⁷ Iz tega izredno pomembnega dokumenta tako izvemo za obstoj trušenske meščanske naselbine (*forum*) v Dravogradu, razparcelirane po urbanem sistemu (*area*), kjer so potekale neagrarne dejavnosti (trgovanje, promet), od katerih so se pobirali mitnina, mostnina in druge tržne dajatve. Trušenski so bili ministeriali štajerskega vojvode in do zgraditve celega fevdalnega kompleksa (grad, trg, cerkev, most) je nedvomno prišlo z njegovim soglasjem, če ne celo na njegovo iniciativo, kot jasno kaže omenjeni citat. Otokarji pa so bili še nekaj desetletij prej gospodarji Slovenj Gradca in pred 1174 so jih tam nasledili grofje Andeški. V načrtni postavitvi trga Dravograda v neposredni bližini – manj kot 10 kilometrov – lahko po mojem mnenju vidimo konkurenčno ustanovo Slovenj Gradcu, pod mentorstvom štajerskega vojvode nastalo ravno zaradi izgube Slovenj Gradca. To pa neizogibno vodi k logičnemu sklepu, da je v Slovenj Gradcu istočasno že obstajala urbana naselbina – ki jo v zadnjih desetletjih 12. stoletja potrjuje že omenjeni privilegij za kartuzijo Žiče. V tako pomembnem gosposkem središču, kjer so se kot posestniki izmenjavali vodilni knezi prostora – Spanheimi, Otokarji, Andeški – vsi tudi sami dokazani podporniki razvoja meščanskih naselbin, si drugačnega razvoja tudi ne moremo predstavljati. Dokumenti o Dravogradu pa omogočajo še en zgovoren sklep – v drugi polovici 12. stoletja so v obravnavanem prostoru ne le knezi, temveč celo ministeriali že ustanavljali urbane naselbine. Dravograd je namreč v naslednjih desetletjih jasno izpričan kot last Trušenskih – leta 1237 ga na primer imenujejo *forum nostrum Traberch*.¹⁴⁸

Komu torej lahko pripišemo iniciativo za urbani razvoj Slovenj Gradca (Starega trga) in morda tudi preselitev in novo načrtno zgraditev naselbine kilo-

meter vzhodnjeje na sotočju Mislinje in Suhadolnice? Teoretično bi bil to lahko pred letom 1147 že mogočni grof Bernard Spanheim, in zelo verjetno je, da se je že v njegovem času začelo intenzivno neagrarno življenje v stari centralni naselbini pod slovenjgraškim gradom. Kakšni velikopoteznejši ukrepi za urbani razvoj s strani Spanheimov pa se mi še ne zdijo verjetni, saj so v Velikovcu že posedovali svojo centralno meščansko naselbino in jo verjetno že tedaj skušali razvijati tudi v Št. Vidu ter na Kranjskem v Ljubljani in kasneje Kostanjevici. Relativno kratkotrajna doba oblasti Otokarjev približno dve desetletji od 1147 dalje – glede na smrt Otokarja III. leta 1164 in rosno mladost njegovega naslednika je bil efektivni čas še manjši – je z ozirom na njihovo ambicioznost in organizacijsko sposobnost pri razvoju lastnih urbanih središč verjetno pozitivno vplivala na razvoj, vendar kakšnih indecev glede velikopoteznejših ukrepov nimamo. Po mojem mnenju lahko dejanske "ustanovitelje" mesta Slovenj Gradec vidimo v grofih Andeških, ki so najkasneje od 1174 ter nadaljnega tričetrt stoletja obvladovali gospodstvo. Za to tezo imam vrsto argumentov.

Rezidenca grofov Andeških

Bavarski grofje Andeški so že sredi 12. stoletja posvečali precej pozornosti svojim južnim posestnim sklopom tako na Tirolskem kot na Kranjskem. Bertold II. se je že v letih 1143–1147 in kasneje še večkrat imenoval po Kamniku – svojem središču na Kranjskem – kot *comes de Stein*.¹⁴⁹ K takšni knežji rezidenci je naravno sodila urbana naselbina, ki se je nedvomno razvila najkasneje do konca 12. stoletja. Prvič jo zasledimo v omenjenem privilegiju za kartuzijo Žiče, kjer je meranski vojvoda Bertold IV. oprostil samostan plačila mitnine *in foro suo Steun*.¹⁵⁰ S tem se ujema ugotovitev, da so Andeški že v zadnjem desetletju 12. stoletja v Kamniku – kot približno istočasno tudi v Slovenj Gradcu – kovali svoje novce, ki so bili seveda namenjeni obtoku v tržni naselbini.¹⁵¹ Listina iz leta 1229 omenja kamniške meščane – *cives Steynenses*,¹⁵² medtem ko druga iz 1232 dokazuje tako obstoj mestnega obzidja in meščanskega špitala kot tudi prenos farnega sedeža iz Nevelj k mestni cerkvi sv. Marije.¹⁵³ Vse to jasno priča o celovitem razvoju meščanske naselbine, ki je morala imeti vsaj nekajdesetletno tradicijo. Menim, da je do planske ustanovitve Kamnika – s pravilnim tlorisom in tržnim prostorom – poleg 1202 prvič izpričanega Spodnjega gradu

¹⁴⁹ Glej prispevke v: *Kamnik 1229–1979*, zlasti razprave Boža Otorepca.

¹⁵⁰ Gl. str. 138.

¹⁵¹ Baumgartner, *Kovnici*, str. 22 sl.; Kos, *Srednjeveška kovnica*, str. 42–44.

¹⁵² *MHDC IV/1*, št. 1960.

¹⁵³ Otorepec, *Listina*, str. 23–32.

¹⁴⁶ *MHDC Ergänzungsbeft*, št. 1228a; *Gradivo IV*, št. 592.

¹⁴⁷ *MHDC III*, št. 1257; *Gradivo IV*, št. 639.

¹⁴⁸ *MHDC III*, št. 1426; *MHDC IV/1*, št. 2137, 2172.

nedvomno prišlo v teku druge polovice 12. stoletja. Grofje so imeli z Bavarske obilo vzorov in izkušenj z razvijanjem urbanih središč. Zlasti po povzdigu v meranske vojvode leta 1180 so ob hudi konkurenci bavarskih Wittelsbachov – kot je ugotovil Erwin Herrmann – začeli na vseh svojih gosposkih kompleksih intenzivno razvijati urbane centralne kraje.¹⁵⁴ Meščanske naselbine so ustanovili na ozemlju svoje matične bavarske grofije v Dießnu, na frankovskih posestih v Lichtenfelsu, Scheßlitzu in Bayreuthu, ter na Tirolskem v Innsbrucku, pri čemer naj bi bilo iniciativno obdobje ustanovitev ali preselitev naselbin že v desetletjih 1160–1180.¹⁵⁵ Zlasti primer Innsbrucka je izredno dobro dokumentiran in pomeni odlično analogijo razvoju Kamnika ter Slovenj Gradca.

Prvotni Andeški *forum* v Innsbrucku z mostom je obstajal že pred letom 1180. Istrski mejni grof Bertold III. se je odločil, da bo trg preselil na prometno ugodnejšo lokacijo, na zemljišče samostana Wilten na južnem bregu reke Inn. Leta 1180 je prišlo do dogovora s samostanom in Bertold je *forum nostrum trans pontem poneremus*, torej preselil že obstoječ trg. V listini so omenjeni prebivalci (*forenses*), ki so živeli že v izvorni tržni naselbini, hiše (*domos in foro*) ter mitnina (*theloneum fori*). Govora je tudi o *praefectus forensis* – trškem sodniku, torej je naselbina že imela lastno sodstvo oz. sodno okrožje.¹⁵⁶ V drugi listini o poravnavi s samostanom iz leta 1187 pa Bertold IV. govori o svojih tržanih (*forenses nostros de Insbruck*) ter trgovcih (*negociatores*), ki jih je njegov oče naselil v prestavljeno tržno naselbino – ... *translato foro ... locaverant*.¹⁵⁷ Vojvoda Oton VIII. je nato leta 1239 mestu (*civitas*) potrdil vse pravice, ki so jih podelili njegovi predniki,¹⁵⁸ s čimer je Innsbruck postal eno najstarejših avstrijskih mest z zapisanimi mestnimi pravicami in obenem edina andeška urbana naselbina, vključno s tistimi v Nemčiji, za katero se je tak privilegij ohranil.¹⁵⁹ Kar nikakor ne pomeni, da niso bili izstavljeni tudi za ostala mesta – med njimi Kamnik in Slovenj Gradec – in se pač niso ohranili.

Zgodovina Andeških, ene najuglednejših rodbin v celi državi, in zlasti ugotovitve o zgodnjem razvoju njihovih urbanih središč drugod, omogočajo utemeljen sklep, da so na enak način zgodaj oblikovali tudi svoji dve meščanski naselbini na Slovenskem. Kot argument za to tezo naj omenim tudi prese- netljivo ugotovitev Erwina Herrmanna, da se tloris Slovenj Gradca neverjetno ujema s tlorisom 1231 že

kot *civitas* izpričanega andeškega Bayreutha na Frankovskem.¹⁶⁰ Zato lahko vsebino falsificirane listine žičke kartuzije z začetka 13. stoletja, ki govori o *forum* Kamniku ter omenja trgovanje, mitnino in druge dajatve v Slovenj Gradcu, po mojem mnenju obravnavamo kot trden dokaz za obstoj obeh meščanskih naselbin že konec 12. stoletja. Zlasti enkraten primer andeške preselitve trga v Innsbrucku leta 1180 je dober argument, da lahko tudi pri Slovenj Gradcu domnevamo enako preselitev in zgraditev nove naselbine že konec 12. stoletja. Glede na to, da so ministeriali Trušenjski že v tretji tretjini 12. stoletja v neposredni bližini "iz nič" ustanovili novo tržno naselje, bi bil podoben ukrep knezov Andeških v Slovenj Gradcu popolnoma naraven. Upoštevati pa je potrebno še eno okoliščino. Slovenjgraško gospodarstvo je bilo poleg nekaj raztresene posesti edino omembe vredno andeško oporišče na Koroškem. Ob hudi konkurenci po rangi enakovrednih dinastičnih rodbin Spanheimov in Otokarjev v tej regiji – oboji so tedaj že posedovali vrsto urbanih naselbin – je bil razvoj podobnega andeškega središča v Slovenj Gradcu takorekoč strateška nuja in je v določenem momentu morda igral vlogo celo v širših interesih cesarstva oz. cesarja Friderika Barbarose.¹⁶¹ Slovenj Gradec nikakor ni bil zapostavljen ali kakorkoli marginaliziran del dominija knežje rodbine. O tem priča nekaj – glede na slabo ohranjenost virov za to dobo razumljivo malo – a zato toliko bolj zgovornih virov. Eden je že omenjena pogodba iz 1197 med vojvodo Bertoldom IV. in krškim škofom glede poročanja med njunimi ministeriali, kjer je Slovenjgraško kot samostojna provinca navedeno poleg Koroške in Kranjske – *ministeriales ... prefati ducis quos habet in Karinthia et Windissgraze ac per totam Carniolam*.¹⁶² Tu je bila očitno naseljena močna in zaključena skupina andeških ministerialov, ki bi lahko imeli pomembno vlogo tudi pri razvoju urbane naselbine in njeni poselitvi. Kamniško in slovenjgraško gospodarstvo sta imeli očitno za Andeške tudi precejšnjo ekonomsko težo, kot lahko sklepamo iz 1202 v Udinah sklenjene pogodbe med Bertoldom IV. in patriarhom Peregrinom. Vojvoda je patriarhu za posojeno ogromno vsoto 1000 mark breških denarjev jamčil z obema gradovoma v Kamniku in vsem pripadajočim (nedvomno skupaj s trgovom) ter z delom posesti na Slovenjgraškem – *aput Graz*.¹⁶³ Velik pomen ima tudi ureditev slovenjgraške kovnice novcev že konec 12. stoletja, ki je bila pri vseh knezih tega časa vezana izključno na najpomembnejša gosposka središča s pripadajočo urbano naselbino (npr. Enns, Fischau, Gradec, Ptuj, Breže, Št. Vid, Beljak,

¹⁵⁴ Gl. Herrmann, *Zu den Stadtrechtsverleihungen*, str. 179–184.

¹⁵⁵ Herrmann, *Zu den Stadtrechtsverleihungen*, str. 182.

¹⁵⁶ Schwind-Dopsch, *Ausgewählte Urkunden*, št. 21; Hye, *Innsbruck*, zlasti str. 12 sl.

¹⁵⁷ Hormayr, *Beiträge*, št. CXIX, str. 277 sl.

¹⁵⁸ Schwind-Dopsch, *Ausgewählte Urkunden*, št. 37.

¹⁵⁹ Herrmann, *Zu den Stadtrechtsverleihungen*, str. 181.

¹⁶⁰ Prav tam, str. 181–182.

¹⁶¹ Gl. zgoraj str. 137–138.

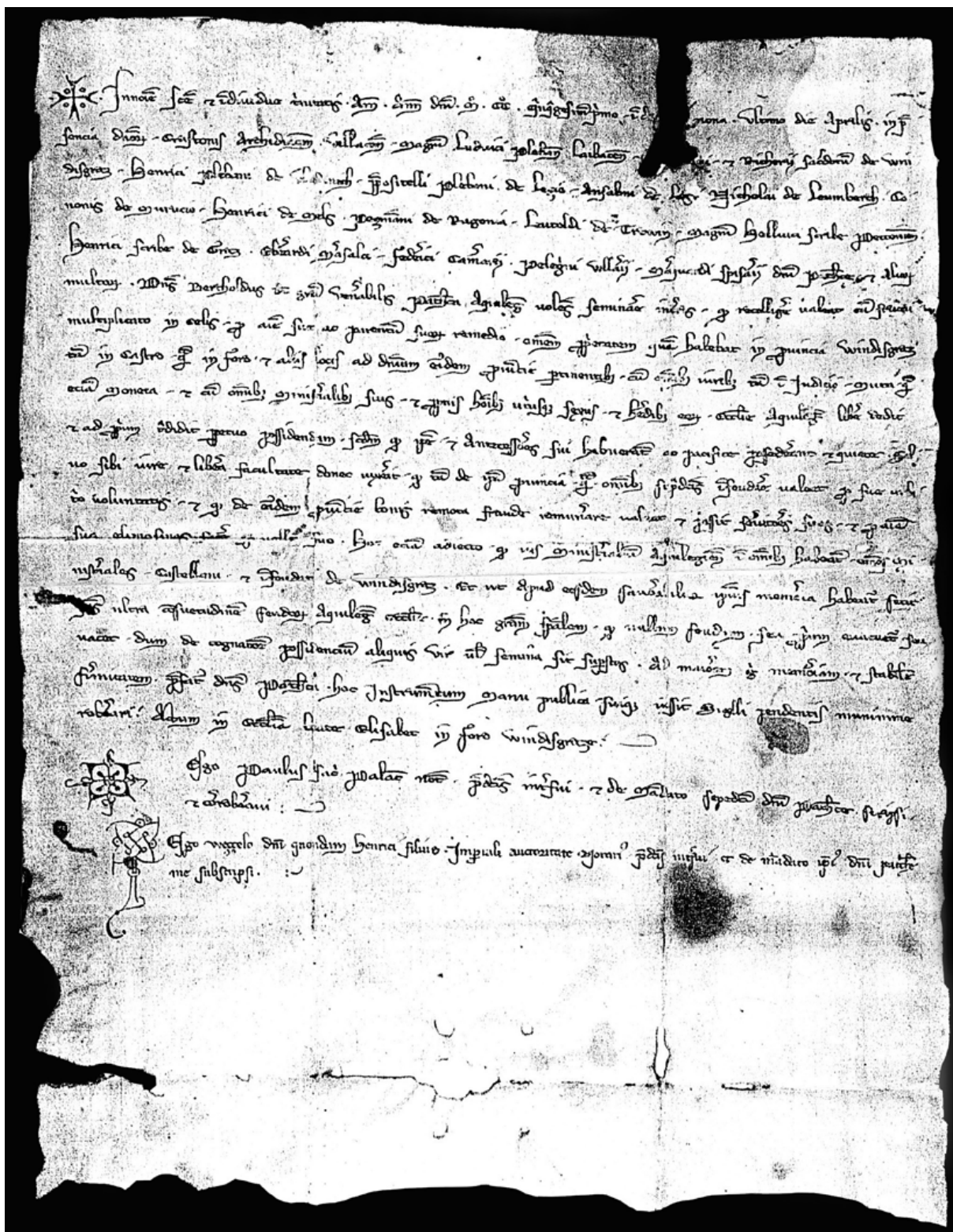
¹⁶² *MHDCI*, št. 369.

¹⁶³ *UBKr II*, št. 7; *Gradivo V*, št. 15.

Slika 5: Slovenj Gradec na franciscejskem katastru okrog leta 1830. Floris mesta kaže eno najlepših in najpravilnejših srednjeveških planskih zasnov na Slovenskem. Vidna sta potek nekdanjega obzidja in leta 1251 prvič izpričana cerkev Sv. Elizabete. (Arhiv Republike Slovenije, AS 177, mapa C6, karta A3).

Slika 6: Listina oglejskega patriarha Bertolda Andeškega, izstavljena 30. aprila 1251 v cerkvi sv. Elizabete v trgu Slovenj Gradec (in ecclesia beate Elisabet in foro Windisgraze). Z njo je svojo dediščino na Slovenjgraškem – grad in gospostvo s sodstvom, podložniki, ministeriali, trgov, mitnino in kovnico – podelil oglejskemu patriarhatu. Dokument prvič neposredno omenja meščansko naselbino kot trg (forum) in dokazuje njeno lego na novi lokaciji (Biblioteca comunale v Vidmu (Udine), fond Joppi, Ms 696/1 (po fotokopiji)).

Ljubljana, Kostanjevica ...). Kot dodatni argument za tezo, da je meščanska naselbina Slovenj Gradec obstajala že konec 12. stoletja, naj poleg že omenjenega Dravograda navedemo še bližnji Pliberk v Podjuni. Trg grofov Vovbrških je ob svoji prvi omembi leta 1228, v kateri je bil kot *forum Pliburch* zastavljen grofu Hermanu Ortenburškemu, že izkazan kot celovita meščanska naselbina z lastnim sodstvom, saj je omenjen tudi trški sodnik – *iudex illius fori*. Zastavitev obstoječega trga nedvomno upravičuje sklep o vsaj nekaj desetletnem obstoju meščanske naselbine, ki se do te faze ni mogla razviti čez noč. Prva in najpomembnejša priča te pliberške listine je bil *marchio Istrie* Henrik Andeški, gospod Slovenj Gradca. Ali ob obstoju ministerialnega Dravograda in grofovskega Pliberka ob prelomu 12. v 13. stoletje lahko še dvomimo o obstoju knežjega Slovenj Gradca, v katerega senci sta se oba trga vedno nahajala?

Če povzamemo ugotovitve – Slovenj Gradec je bil v 12. stoletju izredno pomembno zemljiško gospostvo, zaporedoma v rokah Spanheimov, Otokarjev ter že pred letom 1174 in do 1251 grofov Andeških. V Starem trgu pod gradom se je v teku 12. stoletja – po številnih analogijah iz širše regije – intenzivno razvijala zgodnja urbana naselbina. Potrjuje jo (ponarejeni) privilegij za kartuzijo Žiče, ki dokazuje, da so žički menihi že v času vojvode Bertolda III. (†1188) prodajali in nakupovali v Slovenj Gradcu, kjer so se od teh dejavnosti pobirale mitnina in druge dajatve. Obstaja velika verjetnost, da so Andeški – kot v Innsbrucku – že v zadnjih desetletjih 12. stoletja preselili tržno naselbino in njeno prebivalstvo iz Starega trga na ugodnejšo lokacijo in tu plansko zasnovali sodobno mesto Slovenj Gradec z namenskim tržnim prostorom, o čemer še danes priča eden najpravilnejših urbanih tlorisov slovenskih mest (slika 5). Izključno zaradi neugodne ohranjenosti virov meščanska naselbina ni neposredno izpričana v virih vse do leta 1251 (je pa dobro dokumentiran popolnoma primerljivi Kamnik). Tega leta je patriarh Bertold Andeški, zadnji svojega rodu, podaril Ogleju vso svojo lastnino na Slovenjgraškem z vsemi pravicami: sodstvom, trgovom, mitnino, kovnico ter ministeriali in podložniki. Listina je bila izstavljena v cerkvi svete Elizabete v trgu Slovenj Gradec – *in ecclesia beate Elisabeth in foro Windisgraze* (slika 6).¹⁶⁴

Menim, da ta pozna omemba nikakor ne more biti opora za tezo o poznem nastanku mesta,¹⁶⁵ čemur nasprotujejo vse zgoraj prikazane okoliščine. Izredno dobro analogijo za to imamo pri Ljubljani, kjer je ob sami prvi omembi meščanske naselbine leta 1243 že govor o zgrajenem mestu (*civitas*), celo z obzidjem, in je imela naselbina nedvomno stoletje

ali še daljšo predzgodovino, čeprav o tem ni nobene ohranjene vesti. Slovenj Gradec je nato leta 1267 v listini koroškega vojvode Ulrika III. Spanheima, ki je gospostvo od Ogleja pridobil v fevd, skupaj s Kamnikom prvič izrecno imenovan mesto – *in civitatibus nostris Stain ac Windisgrez* (slika 7).¹⁶⁶ Zanimivo je, da gre pri tem ravno za obnovev oz. povečanje koristi in pravic samostana Žiče v Slovenj Gradcu in Kamniku, kot jih je ta dobil z (ponarejeno) listino Bertolda IV. Andeškega konec 12. stoletja. Vojvoda Ulrik omenja, da gre za milosti, ki so jih podelili samostanu njegovi predhodniki – *a nostris predecessoribus eis factam* – in da so bile že dolgo časa običajne – *longo tempore consueta*. To dokazuje, da je žička kartuzija dejansko že dolgo koristila andeški privilegij o prodaji in nakupu v Slovenj Gradcu brez plačila mitnine in da je nedvomno vsaj toliko časa obstajala tam odgovarjajoča tržna naselbina. Kar popolnoma relativizira prvo naključno izrecno omembo trga leta 1251.

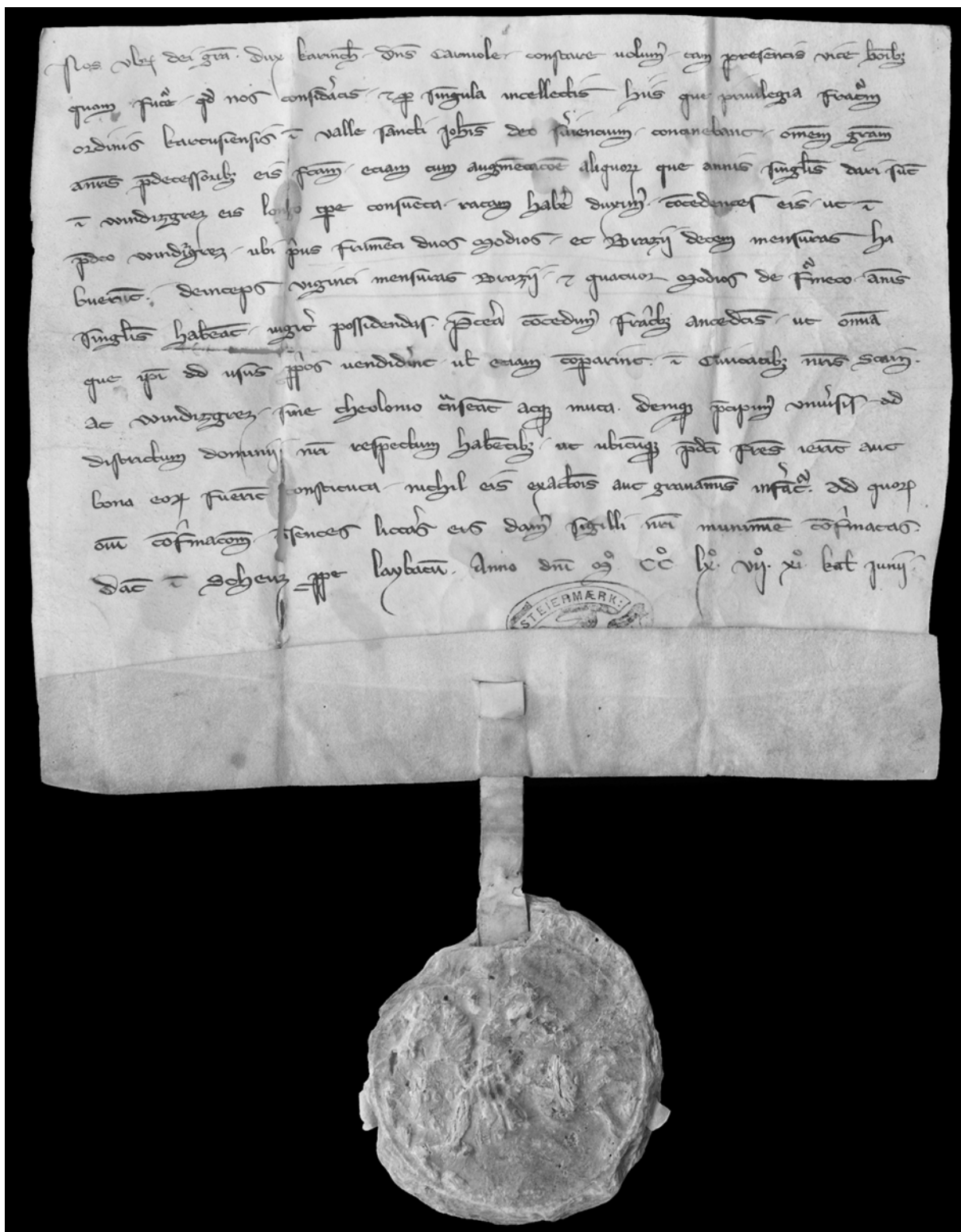
Takšno razumevanje dolgotrajnega razvoja urbane Slovenj Gradca do prve omembe kot *forum* leta 1251 omogoča tudi bolj logično interpretacijo zgodnjih virov, zlasti glede cerkvene uprave. Cerkev sv. Pankracija nad Starim trgovom, čeprav podružnična, je že v 12. stoletju nedvomno služila potrebam tržne naselbine pod grajskim gričem, ki ji je omogočala dohodke in prosperiteto. Zato je pri njej – kot enklavi znotraj šmartinske pražupnije – že leta 1174 omenjena desetina. Ta njena funkcija in donosnost sta po mojem mnenju glavni razlog, da si je za njeno pridobitev v 1170-ih letih prizadeval župnik in savinjski arhidiakon Bertold. Zato so se zanjo potegovali knezi in slovenjgraški mestni gospodje Otokarji ter najkasneje od 1174 grofje Andeški, kar je sprožilo vrsto protestov samostana Beligna pri papežu. Kaj bi bilo drugače tako vabljivega na preprosti grajski kapeli, da bi upravičilo takšna dejanja knezov, ali obrnjeno – da je belinjski opat še leta 1247 od patriarha Bertolda Andeškega terjal vrnitev cerkve? Pomembna funkcija cerkve tržnega in upravnega središča je bila razlog, da si je glavni župnik pokrajine uredil sedež pri sv. Pankraciju – bližje urbanemu središču kot pa je bil nekaj kilometrov oddaljeni sv. Martin. Za tukajšnjo rezidenco je šlo najverjetneje že leta 1205, ko je Slovenj Gradec obiskal ogleški patriarh Wolfger in izstavil listino *apud Grez in curia plebani*, nedvomno pa 1226, ko je patriarh Bertold Andeški listinil *in castro Windeschgrez in domo plebani*, pričal pa je tudi *plebanus de Grez*.¹⁶⁷ Ta in številne druge omembe slovenjgraškega župnika v 13. stoletju preprosto kot *plebanus de Grez* so se po mojem mnenju nanašale na šmartinskega župnika, ki je rezidiriral pri sv. Pankraciju. Kot smo videli, se župnija sv. Martina še

¹⁶⁴ *Gradivo* VI/1, št. 132; *UBSt* III, št. 88.

¹⁶⁵ Prim. Otoresec, *Srednjeveški Pečati*, str. 181.

¹⁶⁶ *UBSt* IV, št. 250.

¹⁶⁷ *MHDC* I, št. 410; *MHDC* IV/1, št. 1899, 1900.

Slika 7: Listina koroškega vojvode Ulrika III. Spanheima, izstavljena 22. maja 1267 v Šujici pri Ljubljani. V njej je kartuziji Žiče potrdil in še razširil pravice v Slovenj Gradcu, ki so jih podelili njegovi predhodniki (gl. sliko 2). Naselbina je tukaj prvič izrecno imenovana z uglednejšim nazivom mesto (civitas) (StLA, Allgemeine Urkundenreihe, št. 877, 1267 V 22 Šujica).

leta 1296 imenuje *S. Martinus in Grez*.¹⁶⁸ Takšna rešitev omogoča razumevanje dejstva, da se cerkev sv. Pankracija, kjer je vrsta raziskovalcev že za 12. stoletje domnevala "starotrško župnijo", v tem času omenja le kot *capella* ali *ecclesia*, ne pa kot župnija – ker je preprosto še ni bilo. Po drugi strani pa to razloži tudi dejstvo, da "se je za šmarsko pražupnijo za razliko od sosednje starotrške ohranilo ... izredno malo dokumentov", kot je ugotovil Mlinarič.¹⁶⁹ Pankraciju pripisani župnik in viri tega časa namreč po mojem mnenju sodijo k župniji sv. Martina. Podobnih primerov, ko je bil prvotni pražupnijski sedež odmaknjen od kasnejše nastale urbane naselbine, župnik pa se je vseskozi imenoval po urbanem centralnem kraju, je precej. Morda najboljši primer je Ljubljana, kjer je bila stara župnija sv. Petra izven mesta, v mestu pa še do 15. stoletja le podružnica sv. Nikolaja. Vendar se je župnik že leta 1163 in v mnogih kasnejših virih imenoval preprosto *plebanus de Leibach* ali *plebanus Leibacensis* (*plebanus ecclesie Laybacensis* Ludvik je bil v tretji četrtini 13. stoletja obenem tudi arhidiakon Kranjske in Marke).¹⁷⁰ Tudi pri andeškem Kamniku je bilo podobno, saj že v listinah Henrika Andeškega leta 1207 kot priča nastopa Ulrik, *plebanus de Stain*,¹⁷¹ čeprav je bil sedež pražupnije v Nevljah in je bil šele 1232 predstavljen k mestni cerkvi sv. Marije.¹⁷²

Funkcije arhidiakonov so bile praviloma povežane z uglednimi in donosnimi župnijami, najpogosteje meščanskih naselbin – kot smo videli tudi pri Velikovcu in Ljubljani. Z večanjem pomena fevdalnega in urbanega središča v Slovenj Gradcu je rasel tudi pomen tamkajšnjih župnikov. Že v 60-ih in 70-ih letih 12. stoletja je bil Bertold savinjski arhidiakon, kasneje pa so slovenjgraški župniki še večkrat opravljali funkcijo arhidiakonov za Spodnjo Koroško, Savinjsko ali Spodnjo Marko (Štajersko).¹⁷³ V prvi polovici 13. stoletja jih pogosto najdemo v spremstvu cerkvenih in posvetnih knezov. *Bertholdus plebanus de Greze et vicedominus* je bil leta 1229 s patriarhom Bertoldom Andeškim celo pri vojvodi Leopoldu VI. na Dunaju.¹⁷⁴ Kot kažeta ta citat in še ena listina patriarha Bertolda iz 1228, kjer je pričal *vicedominus in Graeze Bertoldus*,¹⁷⁵ je bil ta župnik obenem vicedom andeškega slovenjgraškega gospostva. To je bil tudi njegov naslednik Krafto, leta 1243 *plebanus et vicedominus in Grez*,¹⁷⁶ s sedežem na slovenjgraškem gradu. Leta 1273 je

izstavil listino *in domo mea apud Windischgretz in castro*.¹⁷⁷ V pristojnosti župnika in vicedoma je bila nedvomno tudi meščanska naselbina, kar je bil razlog več za njegovo rezidenco pri sv. Pankraciju nad mestom. Po preselitvi trga na novo lokacijo in njegovem uspešnem razvoju je nastala tudi potreba po pravi mestni cerkvi – prvič izpričani 1251 kot *ecclesia beate Elisabet in foro Windisgraze*.¹⁷⁸ Glede na to, da župnik Krafto nastopa v virih v treh desetletjih med 1243 in 1273,¹⁷⁹ omenjena listina pa je bila 1251 izstavljena v Elizabetini cerkvi v prisotnosti drugih dveh slovenjgraških duhovnikov, Riherja ter neimenovanega *sacerdotum de Windisgraz*, lahko sklepamo, da je šlo že za duhovnika mestne podružnične cerkve.¹⁸⁰ To posredno kaže na dolgotrajnejši uspešen razvoj urbane naselbine na novi lokaciji, ki je vključeval dograditev mestne cerkve in celo postavitev vikarjev. Izrazita urbana usmeritev cerkve sv. Pankracija in podružnice sv. Elizabete je – nedvomno pogojeno z rastjo prebivalstva in bogatimi dohodki – neizogibno pripeljala do osamosvojitve in izločitve iz prafare sv. Martina. *Terminus ante quem* je listina iz leta 1265, kjer je omenjen Berenger, *plebanus sancti Martini de Grec*, kar je sploh prva izrecna omemba šmartinske pražupnije. Ker je istočasno pri sv. Pankraciju kot *plebanus de Windischgretz* izpričan že omenjeni Krafto, je očitno že šlo za dve ločeni župniji.¹⁸¹ Še leta 1248 pa se je opat Beline pritoževal patriarhu Bertoldu *super capella de Grez* (sv. Pankracija), ki je bila protizakonito odtujena samostanu, in o samostojni župniji še ni govora,¹⁸² torej je do dejanja verjetno prišlo v obdobju 1248–1265. Župnija sv. Pankracija je izrecno prvič imenovana šele 1292 kot *plebs st. Pancratii*.¹⁸³ Njena izrazita orientiranost na urbani Slovenj Gradec je razvidna iz dejstva, da je, kljub majhnemu okolišju in z edino podružnico pri sv. Elizabeti, leta 1323 po dohodkih bistveno prekašala ogromno matično župnijo sv. Martina. Da so jo smatrali za mestno župnijo kaže tudi navedba v tem viru: *plebes sancti Pangratii in Windisgraz* za razliko od *sancti Martini prope Windisgraz*.¹⁸⁴ Iz listine iz leta 1342 je tudi razvidno, da je grajski hrib, kjer je stala cerkev, sodil k mestu, saj so ga imenovali *mons civitatis*.¹⁸⁵ Zgodovina cerkvene organizacije na Slovenjgraškem nam tako dejansko posredno zrcali razvoj same urbane naselbine.

Kljub nasplošno klavrnemu stanju virov o zgodnjem razvoju mesta v prvi polovici 13. stoletja pa

¹⁶⁸ Gl. str. 135.

¹⁶⁹ Mlinarič, *Župnija sv. Martina*, str. 66.

¹⁷⁰ GZL X, št. 3, 4, ; GZL XI, št. 4, 9, 23; *Gradivo* VI/1, št. 57, 128, 132; *UBK* II, št. 303–306; prim. Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 29 sl.

¹⁷¹ *UBK* II, št. 12, 13.

¹⁷² Gl. str. 147.

¹⁷³ Gl. Mlinarič, *Župnija sv. Martina*, str. 63 sl.

¹⁷⁴ *BUB* II, št. 280; *Gradivo* V, št. 501.

¹⁷⁵ *UBK* II, št. 60, 62; *Gradivo* V, št. 488, 490.

¹⁷⁶ *UBSt* II, št. 420; *Gradivo* V, št. 811.

¹⁷⁷ *UBSt* IV, št. 475.

¹⁷⁸ *Gradivo* VI/1, št. 132; *UBSt* III, št. 88.

¹⁷⁹ Prim. Mlinarič, *Župnija sv. Pankracija*, str. 111–112.

¹⁸⁰ Tako že Skuk, *Zgodovina II*, str. 14.

¹⁸¹ *UBSt* IV, št. 192, 395, 396, 475.

¹⁸² *Gradivo* VI/1, št. 5.

¹⁸³ Skuk, *Zgodovina II*, str. 15.

¹⁸⁴ *MHDC* VIII, št. 683; Skuk, *Zgodovina II*, str. 15.

¹⁸⁵ Weiss, *Quellen*, 1342 V 1 Cedad.

lahko precej sklepamo tudi posredno iz nekaterih virov posvetne provenience. Kot smo omenili, je že vojvoda Bertold IV. Andeški (†1204), domnevno celo že njegov oče (†1188) tako v Kamniku kot v Slovenj Gradcu koval svoje novce. To se je nadaljevalo tudi v času sina Henrika IV. Ti novci so s trgovanjem potovali daleč čez mejo cesarstva in so bili odkriti v najdbi Detta onstran Tise na Ogrskem, zakopani okrog leta 1220. Malo mlajši novci mejnega grofa Henrika iz časa pred 1220 nesporno izvirajo iz kovnice v Slovenj Gradcu, saj so imeli napis GRACENSES in andeški grb z levom in orlom, istočasni novci iz Kamnika pa napis MARCHIO STEINE. V tretjem desetletju 13. stoletja ter po Henrikovi smrti 1228 je v Slovenj Gradcu novce z napisom PERHTOLDVS ARCI EPIS ali P[atriarch] ter IN GRAZ koval tudi brat Bertold, tedaj že oglejski patriarh. Novci obojih so bili najdeni tako daleč na Ogrskem v Aba Puszti (zakopani leta 1241), kot v Dietmannsdorfu pri Deutschlandsbergu na Štajerskem, v Gschiessu pri Spittalu na Koroškem ter v Celju. Novci so v Slovenj Gradcu nedvomno vstopali v promet v tržni naselbini in najdbe lepo kažejo na trgovsko-prometne smeri, s katerimi je bilo mesto že tedaj povezano – ob Dravi na Koroško, na sever proti

Slika 8: Pečat istrskega mejnega grofa Henrika IV. Andeškega na listini, izstavljeni v Slovenj Gradcu avgusta 1211. Knez se je po izgonu z Bavarske leta 1208 zadrževal v glavnem na svojih posestih na Slovenskem, kjer je imel rezidenci v Kamniku in Slovenj Gradcu. Tu je koval svoje novce in julija 1228 v Slovenj Gradcu tudi umrl (Kärntner Landesarchiv v Celovcu, *Allgemeine Urkundenreihe*, 1211 VIII 24 Slovenj Gradec).

štajerskemu Gradcu, na jug skozi Celje proti Hrvaški ali proti Ptujju in dalje na Ogrsko.¹⁸⁶

Te ugotovitve numizmatike dopolnjujejo listinski viri. Slovenj Gradec je bil poleg Kamnika glavna andeška rezidenca na njihovih najjužnejših posestih. Čeprav je bivanje knezov v Slovenj Gradcu slabše dokumentirano kot za Kamnik, je to najverjetneje rezultat naključne slabše ohranjenosti virov, in so nedvomno obiskovali svoje gosposko središče tudi v vseh tistih primerih, ko so izpričani na bližnjem Koroškem ali južnem Štajerskem. Mejni grof Henrik IV. je po tem, ko ga je 1208 zadel državni preključ zaradi suma sodelovanja pri umoru Filipa Švabskega in so mu bile zaplenjene bavarske posesti, vključno z Innsbruckom, prenesel svoje težišče na gospostva na Slovenskem.¹⁸⁷ V Slovenj Gradcu je bival avgusta 1211 in izstavil listino v prisotnosti Henrika Prisa, Gebharda Žovneškega, Verianda Vojniškega in številnih svojih ministerialov (slika 8).¹⁸⁸ Leta 1220 se je tu nahajal brat, patriarh Bertold, ki se je januarja v Dravogradu srečal z avstrijskim vojvodo Leopoldom VI. v veličastni plemiški družbi, med drugim grofov Goriških in Vovbrških, gospodov Žovneških in Vojniških in mnogih drugih.¹⁸⁹ Bertold je bil decembra 1225 pri Velikovcu, kjer je s krškim škofom sklenil pogodbo glede svojega slovenjgraškega ministeriala Henrika in nato januarja 1226 v samem Slovenj Gradcu, kjer je listinil *in castro Windeschgrez in domo plebani*.¹⁹⁰ V 1220-ih letih se je Henrik IV. pogosto zadrževal v tem prostoru. Ob obiskih vojvode Leopolda VI. na Štajerskem ga večkrat zasledimo kot glavno pričo pri izstavitvi listin v Gradcu,¹⁹¹ in domnevamo lahko, da je v tem času rezidiriral v svojem Slovenj Gradcu. Novembra 1227 je bil nedvomno prisoten ob posvetitvi nove cerkve vojvode Leopolda v kartuziji Jurklošter, ki jo je v veličastni družbi vodil njegov brat, bamberski škof Ekbert¹⁹² saj je skupaj z njim izpričan nekaj dni kasneje v Mariboru in nato Gradcu.¹⁹³ Še maja 1228 je pričal pri izstavitvi listine grofov Vovbrških, verjetno v bližnjem Pliberku, s katero so zastavili pliberški trg Ortenbur-

¹⁸⁶ Baumgartner, *Kovnici*, str. 23 sl.; Kos, *Kovnica*, str. 103 sl.; o najdbah breških novcev na Ogrskem in obmejnih kovnicah gl. zemljevid pri Kosi, *Potujoči*, str. 34.

¹⁸⁷ Prim. Štih, *Kranjska*, str. 27 sl.

¹⁸⁸ *MHDC* I, št. 430; *Gradivo* V, št. 177.

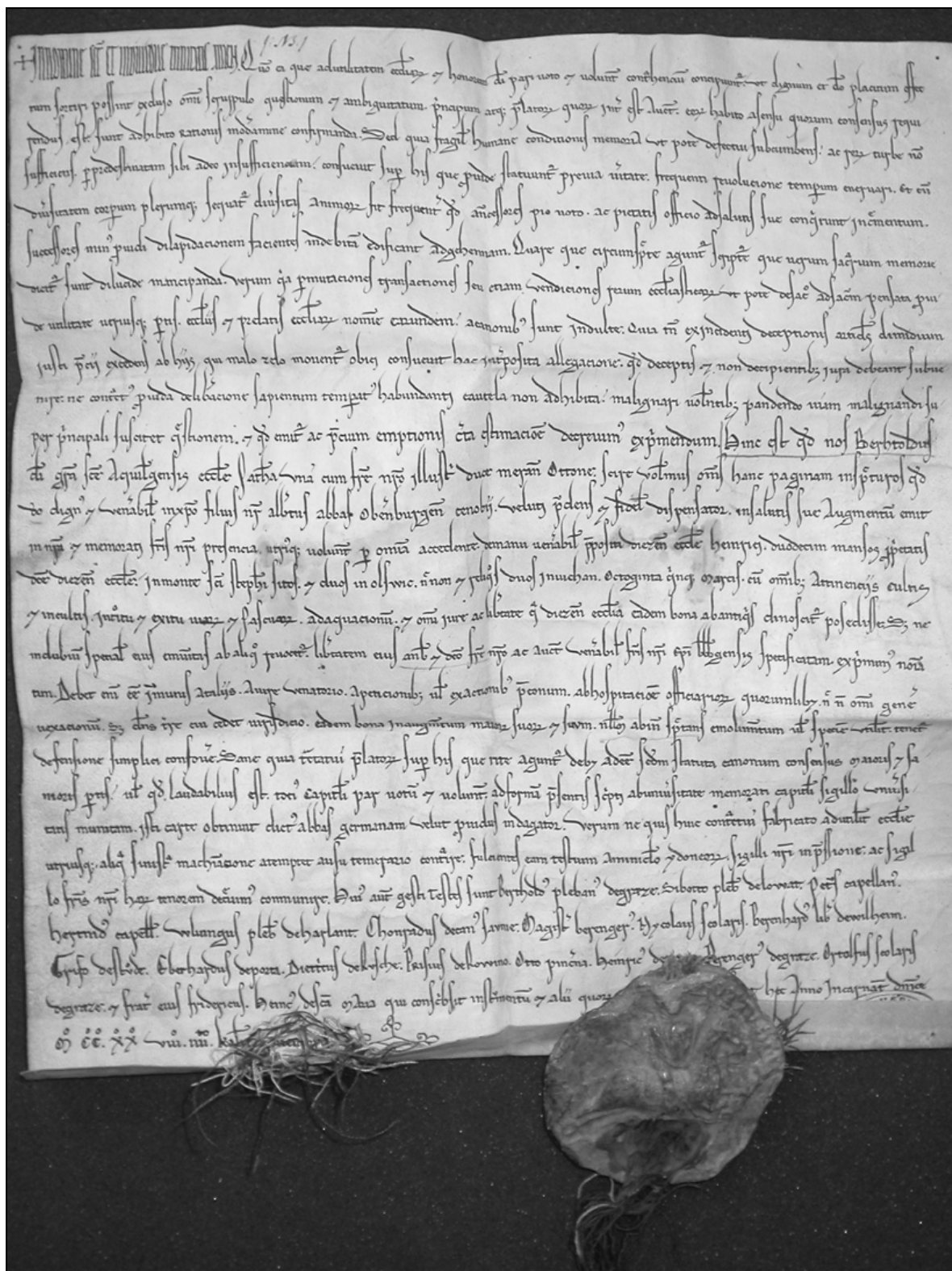
¹⁸⁹ *MHDC* IV/1, št. 1812; *Gradivo* V, št. 307.

¹⁹⁰ *MHDC* I, št. 500; *MHDC* IV/1, št. 1895, 1899, 1900; *Gradivo* V, št. 432, 435, 436.

¹⁹¹ *MHDC* IV/1, št. 1835 (1221 Gradec oz. 1222 Breže), *BUB* II, št. 249 (1224 Gradec).

¹⁹² ... *ad preces ... Heckeberti Babenbergensis episcopi, qui ecclesiam dedicavit ... et multorum nobilium ministerialium nostrorum, qui de Austria et Styria ad dedicationem nobiscum convenerant ... BUB* II, št. 267; *GZM* I, št. 60; *Gradivo* V, št. 462.

¹⁹³ *BUB* II, št. 269, 271; *GZM* I, št. 62; *MHDC* IV/1, št. 1938; *Gradivo* V, št. 464.

Slika 9: Vojvoda Oton VII. Meranski, palatinski grof Burgundije, in patriarh Bertold sta takoj po smrti brata Henrika jeseni leta 1228 skupaj obiskala njegove posesti na Slovenskem. V Slovenj Gradcu sta 29. oktobra izstavila listino za samostan Gornji Grad. Med pričami so prebivalci Slovenj Gradca: župnik Bertold, ministeriala Henrik in Berenger ter učitelj (scolaris) Ortoľ in njegov brat Friderik, morda meščana. Na listini je ohranjen pečat vojvode Otona (Nadškofjski arhiv v Ljubljani, Zbirka listin, št. 4, 1228 X 29 s.l.).

žanom,¹⁹⁴ zato je velika verjetnost, da je 18. julija umrl v Slovenj Gradcu – *obiit in Graza*, ko je bilo zapisano v andeškem bavarskem samostanu Dissen.¹⁹⁵ Kako pomembna je bila Henrikova dediščina na Slovenjgraškem in na Kranjskem, kaže dejstvo, da je brat Oton VII., vojvoda meranski in palatinski grof Burgundije, že jeseni pripotoval z Bavarske in skupaj s patriarhom Bertoldom obiskal andeška gospodstva. Konec oktobra sta se z velikim spremstvom nahajala v Slovenj Gradcu. Listina za gornjegraški samostan, izstavljena 29. oktobra, je sicer brez navedbe kraja, a med pričami je na prvem mestu slovenjgraški župnik Bertold, sledijo župnik bližnjega Labota, savinjski dekan, slovenjgraška ministeriala Henrik in Berenger ter Ortolf, *scolaris de Graze* in njegov brat Friderik, vendar razen klerikov manjkajo kakršnekoli priče s Kranjske (slika 9).¹⁹⁶ Kraj izstavitve je bil nedvomno Slovenj Gradec in pri "učitelju" Ortolfu in njegovemu bratu bi verjetno lahko sklepali na prebivalca trga, saj njunih imen v tem času ni zaslediti med ministeriali. Januarja 1229 sta bila Andeška nato še v Kamniku, kjer je Oton izstavil listino o potrditvi pravic hospica na Kozjem hrbtu v Tuhinjski dolini (današnji Špitalič), ki ga je ustanovil umrl Henrik, in v kateri so omenjeni vinogradi kamniških meščanov (*civium Steinen-sium*).¹⁹⁷ Patriarh Bertold se je dokazano nahajal v Slovenj Gradcu, ki mu je pripadel kot dediščina, še decembra 1239 in pred smrtjo 1251.¹⁹⁸ Ti viri zgovorno pričajo, da je šlo za močno andeško rezidenco, primerljivo s Kamnikom, katere celovito razvita struktura je nato razvidna v Bertoldovi listini o podelitvi Ogleju leta 1251. Zajemala je dežel-skosodno območje (*provincia ... cum iudicio*) z vso pripadajočo posestjo in podložniki, grad (*castrum*) z zaključeno skupino ministerialov, ki so dobili oglejsko pravo, ter meščansko naselbino – trg (*forum*) z mitnino in kovnico (*muta, moneta*), kjer so se v vsej prvi polovici 13. stoletja kovali andeški novci. Po vseh analogijah iz širše regije pa je kovanje novcev odraz urbanega življenja naselbine. V literaturi je pogosto izraženo mnenje, da je najbolj zaslužen za razvoj tržne naselbine v Slovenj Gradcu patriarh Bertold.¹⁹⁹ Po mojem mnenju pa gre bistveno vlogo v uspešnem razvoju gospodstva in meščanske naselbine pripisati mejnemu grofu Henriku IV., ki je bil zaradi političnega zloma na Bavarskem prisiljen prenesti svoje težišče na Slovensko in imel tako vse razloge, da tu intenzivno razvija svoja središča. Da

mu iniciative ni manjkalo, kaže dejstvo, da je imel poleg urbanih središč v Slovenj Gradcu in Kamniku tudi Kranj – kjer so že 1221 omenjeni meščani (*burgenses*)²⁰⁰ – ter od freisinškega škofa v fevdu še trg Gutenwerd (Otok) ob Krki na Dolenjskem, kjer je tudi koval svoje novce.²⁰¹ Opozoriti velja še na pomembno politično okoliščino. Henrik Andeški je ob graditvi svojih pozicij tako na Koroškem kot na Kranjskem naletel na hudo konkurenco koroškega vojvode Bernarda, ki je v obeh deželah skušal zaokroževati svojo deželnoknežjo oblast. Spor je izbruhnil v spopad večjih razsežnosti in že leta 1220 je kot posrednik nastopal patriarh Bertold, napetosti pa je k letu 1224 slikovito prikazal tudi pesnik Ulrik Liechtensteinski pri opisu turnirja v Brežah.²⁰² Eno temeljnih sredstev za utrjevanje deželnoknežje moči in oblasti je bilo razvijanje urbanih središč kot jeder ekonomske moči (dohodki) ter obenem strateških (vojaških) oporišč. Ravno za vojvodo Bernarda imamo dokumentiranih nekaj izredno lepih primerov takšnih ukrepov. Kot smo videli je zgradil most in načrtno ustanovil nov trg poleg šentpavelskega Velikovca, kot konkurenco bamberskemu Beljaku pa je nekaj kilometrov vzhodneje od mesta na Dravi pri Vernbergu začel graditi most, grad in trg z mitnino ter skladiščno pravico, čemur se je moral po sporazumu z bamberskim škofom leta 1227 odpovedati.²⁰³ Urbano središče v Slovenj Gradcu je bilo edino oporišče Henrika Andeškega na Koroškem in je z Beljakom – bamberski škof je bil tedaj njegov brat Ekbart – tvorilo protiutež vojvodskim središčem Bernarda Spanheima sredi dežele (Št. Vid, Celovec, Velikovec). Razvijanje Slovenj Gradca na prehodu s Koroške v Posavbinje in Podravje lahko tako v času Henrika Andeškega vidimo tudi kot strateško nujo.

Leta 1251 po smrti patriarha Bertolda, zadnjega rodu Andeških, je gospodstvo z mestom prišlo v posest oglejskih patriarhov, kar je nominalno ostalo vse do 1362. Vendar je ambiciozni koroški vojvoda Ulrik III. Spanheim, ki je načrtno zaokroževal svoje deželno gospodstvo na Koroškem in Kranjskem, v vojni s patriarhom Gregorjem že sredi 1250-ih let zasedel *forum de Graze*, zaradi česar ga je papež Aleksander izobčil ter nad njegovimi gospodstvi izrekel interdikt.²⁰⁴ 1261 je v Čedadu prišlo do mirovne pogodbe in Ulrik je od Ogleja dosmrtno prejel v fevd slovenjgraško gospodstvo z vsemi fevdi (*in contrata Greç*). V pogodbi so omenjeni tudi mi-

¹⁹⁴ MHDC IV/1, št. 1946; *Gradiivo* V, št. 473.

¹⁹⁵ *Gradiivo* V, št. 484.

¹⁹⁶ UBKr II, št. 60, 62; *Gradiivo* V, št. 488, 490.

¹⁹⁷ UBKr II, št. 63, 66; MHDC IV/1, št. 1960; *Gradiivo* V, št. 497, 507.

¹⁹⁸ MHDC IV/1, št. 2185; *Gradiivo* V, št. 720; *Gradiivo* VI/1, št. 129, 131, 132.

¹⁹⁹ Prim. Mlinarič, *Župnija sv. Pankracija*, str. 112; Koropec, *Slovenj Gradec*, str. 19; Curk, *Trgi in mesta*, str. 126.

²⁰⁰ UBKr II, št. 42; *Gradiivo* V, št. 348; prim. Otorepec, *Srednjeveški pečati*, str. 69 sl.

²⁰¹ UBKr II, št. 64, 91, 180; *Gradiivo* V, št. 501, 653; *Gradiivo* VI/1, št. 137.

²⁰² MHDC IV/1, št. 1814, 1975; *Gradiivo* V, št. 309, 398; Štih, *Kranjska*, str. 29.

²⁰³ MHDC IV/1, št. 1938; Kosi, *Potujoči*, str. 38, 182.

²⁰⁴ UBKr II, št. 251.

Slika 10: Med številnimi posestniki Slovenj Gradca skozi stoletja je bil v letih 1270–76 tudi češki kralj Otokar II. Přemysl. Novembra leta 1270, ob začetku svojega vojnega pohoda na Kranjsko, se je ustavil v mestu in tu izstavil ta privilegij za kartuzijo Žiže. Poleg številnih prič iz Avstrije in Štajerske so navedeni Friderik Ptujski, Henrik s Helfenberga v Savinjski dolini, Ortoľ iz Krškega, slovenjgraška ministeriala Friderik in Ortoľ ter župnik in bivši vicedom Kraľto (StLA, Allgemeine Urkundenreihe, št. 954, 1270 XI Slovenj Gradec).

nisteriali in meščani – *burgenses*, ki so morali priseči, da bodo častno služili vojvodi in se po njegovi smrti podredili nazaj Ogleju.²⁰⁵ Ulrik je nadalje Slovenj Gradec smatral za svoje mesto in ga v že omenjenem privilegiju za žičko kartuzijo leta 1267 imenoval *civitas nostra*.²⁰⁶ Naselbina je očitno doživljala prosperiteto in slovenjgraški novci so v tem času imeli značaj regionalne valute – v več virih se omenjajo kot *moneta Grecensis*.²⁰⁷ Vojvoda Ulrik je leta 1268 celo sklenil pogodbo s salzburskim nadškofom glede preprečevanja poslabšanja denarja na Koroškem, ki je zadevala kovnice v njegovih mestih – *oppida nostra* – Št. Vid, Velikovec in Slovenj Gradec. Odgovornost so nosili sodnik in meščani teh mest – *iudex et homines illius opidi*.²⁰⁸ Iz tega je razvidno, da je imel tudi Slovenj Gradec svoje lastno mestno sodstvo, kar obvezno pomeni tudi lasten sodni teritorij – pomirje. Popolnoma enakovredno se je postavljala ob bok drugima dvema starima koroškima mestoma in nedvomno lahko tudi pri njem domnevamo že dolgotrajno urbano tradicijo.

Strateški in nedvomno tudi gospodarski pomen kaže dejstvo, da je mesto novembra leta 1270 obiskal sam češki kralj Otokar II. Kot dedič leto prej umrlega vojvode Ulrika III. je jeseni 1270 izvedel bliskovit vojni pohod za pridobitev Kranjske in Koroške – zasedel je Kostanjevico, po uspešnem obleganju Ljubljano in Kamnik ter prek Karavank prešel na Koroško.²⁰⁹ Njegova prva poteza pred vdorom na Kranjsko pa je bila zasedba Slovenj Gradca, v katerem je izstavil dve listini. Kot priče so med drugimi navedeni tudi slovenjgraška ministeriala Friderik in Ulrik ter župnik in bivši vicedom Krafto (slika 10).²¹⁰ Otokar je leta 1274 tudi uradno terjal od oglejskega patriarha grad in mesto Slovenj Gradec – *castrum et civitatem Windesgrec*.²¹¹ Gospodstvo je bilo tedaj v pristojnosti njegovega kranjskega glavarja Ulrika von Haßbach, ki je bil *capitaneus Carniole et Marchie et in Windishgretz*, in tudi kralj Otokar je tu koval svoje novce.²¹²

Po Otokarjevem padcu se je gospodstvo vrnilo v posest Ogleja. Iz virov o procesih glede fevdnih sporov, zlasti tistega, ki ga je kot zastopnik vdove bivšega kastelana Krafta in njen novi mož pred patriarhom v Čedadu 1284 vodil Dieter Guštanjski, izvemo imena vrste slovenjgraških meščanov in dru-

gih prebivalcev. Kot priče so navedeni stari sodnik – *iudex antiquus* – Ainz oz. Henrik, meščani (*cives*) Libej, Wulfing, *Seyuriz*, Brehtel *de foro*, Tomaž, Bernard, samostrelec (*balistarius*) Albert, mesar (*beccarius*) Fricman, sodar (*tinacarius*) Henrik, kaščar ali kletar (*procellarius*) Konrad, kastelana Rajnbert in Tomažin, Kunc "suh" in Kunc "dolgi" (*Cuonc Macer, Cuonc Longus*), ministerial Friderik *de Grec* in še vrsta drugih.²¹³ Zaradi izredno slabega stanja virov za zadnja desetletja 13. stoletja – znana ni niti ena originalna listina, izstavljena v Slovenj Gradcu – nimamo iz časa, ko so v vseh sosednjih koroških mestih izpričane mestne občine in uporaba mestnih pečatov, nobenih takšnih pričevanj za Slovenj Gradec. Morda je bil razvoj mestne avtonomije res počasnejši, kar je bilo sicer značilnost številnih mest v lasti cerkvenih knezov (podobno je bilo ugotovljeno npr. za freisinsko Škofjo Loko).²¹⁴ Vendar je verjetneje to le rezultat klavrnosti virov, saj listina iz leta 1313 izpričuje obstoj sodnika, sveta in občine Slovenj Gradca – patriarh Otobono jo je naslovil na *iudici, consiliariis et communitati in Windisgraz*.²¹⁵ Na listini iz leta 1336 pa je prvič ohranjen mestni pečat, ki pa nedvomno izvira še iz druge polovice 13. stoletja.²¹⁶ Glede na to, da je naselbina že v drugi polovici 13. in še pogosteje v prvi polovici naslednjega stoletja izrecno imenovana mesto (*civitas* ali *Stadt*),²¹⁷ ni dvoma, da je obzidje imela že v tem času, in prvo izrecno omembo šele okrog leta 1350 lahko smatramo zgolj kot pozno naključje.²¹⁸

Kakršna koli je že bila stopnja avtonomije, pa se je mesto v gospodarskem pogledu uspešno razvijalo. Dokaz za to je dejstvo, da je leta 1299 v Slovenj Gradcu odprla podružnico celo florentinska bankirska družba Frescobaldi,²¹⁹ med letoma 1334 in 1388 pa se je tu s finančnimi posli ukvarjala skupina Judov.²²⁰ Naselbina je cvetela od tranzitne trgovine s spodnještajerskim vinom, s katerim so skozi Slovensko Bistrico in Slovenj Gradec na Koroško in Zgornjo Štajersko trgovali meščani Ptuja, Slovenj Gradca, Pliberka, Volšperka, Obdacha. Glavno blago v obratni smeri sta bila alpska sol iz Ausseeja na Zgornjem Štajerskem ter štajersko in koroško železo.²²¹ Solna meja, do kamor sta segali območji

²¹³ *GABV*, št. 25, 28.

²¹⁴ Prim. Kosi, *Nastanek*, str. 91.

²¹⁵ *GABV*, št. 285; Weiss, *Quellen*, 1313 I 22, Udine.

²¹⁶ Tako Otorepec, *Srednjeveški pečati*, str. 181–182.

²¹⁷ Npr. *MHDC* VII, št. 446; *MHDC* VIII, št. 325, 490; Weiss, *Quellen* (1336 XI 11, Slovenj Gradec; 1342 V 13, Venzona).

²¹⁸ Weiss, *Quellen*, ca. 1350. V viru je govor o stolpu ob mestnem obzidju, ki ga je imel Janez Slovenjgraški v fevdu od patriarha – *de turri sita iuxta murum ciuitatis in Vindisgratz*.

²¹⁹ Zontar, *Banke in bankirji*, str. 22.

²²⁰ Wadl, *Geschichte der Juden*, str. 154 sl.

²²¹ Kosi, *Potujoči*, str. 259 sl.

²⁰⁵ *UBKr* II, št. 290; *MHDC* IV/1, št. 2761; *UBSt* IV, št. 52; o vojni in mirovni pogodbi obširno Komac, *Od mejne grofije*, str. 166 sl., 170 sl.

²⁰⁶ *UBKr* II, št. 372; *MHDC* IV/2, št. 2930; *UBSt* IV, št. 250.

²⁰⁷ *Gradivo* VI/1, št. 264; *MHDC* IV/2, št. 2936; Weiss, *Quellen*, 1284 X 12, Čedad.

²⁰⁸ *MHDC* IV/2, št. 2978; *UBSt* IV, št. 293.

²⁰⁹ Gl. Komac, *Od mejne grofije*, str. 227 sl.

²¹⁰ *UBSt* IV, št. 395, 396.

²¹¹ *MHDC* V, št. 151

²¹² *UBSt* IV, št. 563; o kovanju gl. Kos, *Kovnica*, str. 105.

distribucije morske soli na eni in alpske soli na drugi strani, je bila ravno na južnem robu Mislinjske doline, in mesto je bilo zato pomembno solno tržišče. Solno mejo – in njeno kršenje – lepo izpričuje dekret celjskega grofa Friderika II. iz leta 1436, s katerim je ukazal svojim uradnikom v Šoštanj, da morajo preprečiti tvorjenje (morske) soli mimo šoštanjskega trga proti Slovenj Gradcu, ker je bilo to "proti pravu in starim običajem" (*wider recht und von alter nicht herkhomen ist*) in je bilo v škodo Šoštanja (očitno lokalnega solnega tržišča).²²²

Zaradi pomembnosti je mesto v 14. stoletju doživljalo izredno pestro zgodovino. Nobeden od koroških deželnih gospodov, ki je skušal uveljaviti celovito deželno knežjo oblast, si ni mogel privoščiti, da bi bil Slovenj Gradec izven njegove pristojnosti. Leta 1305 je koroški vojvoda Henrik Goriško-Tirolski sklenil mirovno pogodbo z oglejskim patriarhom in mesto z gospodvom dobil za 30 let v zastavo, sam pa ga je dalje zastavil svojemu koroškemu maršalu Konradu Auffensteinu (do 1335). Iz leta 1334 je ohranjen zelo zanimiv dogovor med uradniki koroškega vojvode in salzburškega nadškofa glede ohranjanja kvalitete denarja, ki se je nanašal na salzburške Breže ter izrecno na vojvodske kovnice v Št. Vidu, Velikovcu in Slovenj Gradcu. To dokazuje, da so v tem času še vedno (ali ponovno) kovali novce tudi v Slovenj Gradcu. Leta 1335 je patriarh mesto za par let zastavil krškemu škofu, 1342 grofu Ulriku Pfannbergu, leta 1350 pa ga je v času agresivne protioGLEJSKE politike okupiral vojvoda Albreht II. Habsburški. Stanje je bilo sankcionirano leta 1362, ko ga je Rudolf IV. z mirovno pogodbo v Koprivnici prejel od Ogleja v fevd. S tem je Slovenj Gradec dejansko dokončno prišel v deželno knežje roke. Habsburžani so ga zaporedoma podeljevali v zastavo: leta 1351 Ulriku Pfannbergu, 1364 Kolonu Vuzeniškemu, 1374–1399 gospodom Devinskim in 1407–1435 njihovim dedičem Walsejcem, nakar se je vrnil v neposredno deželno knežjo posest.²²³ Habsburžani so s številnimi privilegiji podpirali razvoj mesta, ki je bilo v ugodnem gospodarskem položaju – leta 1446 glede na deželno knežji davek na isti ravni kot na primer Celovec in Kranj.²²⁴

Kot je prikazal moj prispevek, pripada Slovenj Gradcu med slovenskimi srednjeveškimi mesti zagotovo posebno mesto. Ni le eno najzgodnejših, temveč se lahko ponaša z dejstvom, da je bilo v posesti tako številnih različnih knežjih rodbin kot malokatero v širšem vzhodnoalpskem prostoru: As-

kvincev, Otokarjev, Andeških, Spanheimov, oglejskega patriarha, češkega kralja Otokarja, Goriško-Tirolskih, krškega škofa in končno Habsburžanov. Nedvomno je vsak od njih prispeval drobec tudi k razvoju urbane naselbine, na kar je starodavno mesto upravičeno lahko ponosno.

VIRI IN LITERATURA

VIRI

BUB – *Urkundenbuch zur Geschichte der Babenberger in Österreich* I, II. Ed. Heinrich Fichtenau, Erich Zöllner, Wien : Verlag Adolf Holzhausens Nachfolger, 1950, 1955.

GABV – *Gradivo za slovensko zgodovino v arhivih in bibliotekah Vidma (Udine) 1270–1405*. Ed. Božo Otorepec. SAZU, Viri za zgodovino Slovencev 14. Ljubljana : SAZU in ZRC SAZU, 1995.

Gradivo – *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku III–V*. Ed. Franc Kos. Ljubljana : Leonova družba, 1911, 1915, 1928; *Gradivo za slovensko zgodovino v srednjem veku VI/1* (Listine 1246–1255). Ed. France Baraga. Thesaurus Memoriae, Fontes 2. Ljubljana : Založba ZRC, 2002.

GSZ – *Gradivo za slovensko zgodovino v srednjem veku*. Avtor Božo Otorepec, v tipkopisu na zgodovinskem inštitutu Milka Kosa ZRC SAZU v Ljubljani.

GZL – *Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku X–XI*. Ed. Božo Otorepec. Ljubljana : Mestni arhiv, 1965, 1966.

GZM – *Gradivo za zgodovino Maribora I–II*. Ed. Jože Mlinarič. Maribor : Pokrajinski arhiv, 1975, 1976.

Hormayr, *Beiträge – Kritisch-diplomatische Beiträge zur Geschichte Tirols im Mittelalter : Mit mehreren hundert ungedruckten Urkunden*, Band I. Ed. Joseph von Hormayr. Wien, 1804.

Joppi, *Documenti Goriziani – Documenti Goriziani*. Ed. Vincenzo Joppi. *Archeografo Triestino*, Nuova serie, XV, 1890.

MHDC – *Monumenta historica ducatus Carinthiae I–IV in Ergänzungsheft*. Ed. August von Jaksch. Klagenfurt : Kleinmayr, 1896–1906, 1915; V–X. Ed. Hermann Wiessner. Klagenfurt : Geschichtsverein für Kärnten, 1956–1968.

Schwind-Dopsch, *Ausgewählte Urkunden – Ausgewählte Urkunden zur Verfassungsgeschichte der deutsch-österreichischen Erblande im Mittelalter*. Ed. Ernst Schwind, Alphons Dopsch. Innsbruck : Wagner'sche Universitäts-Buchhandlung, 1895.

UBKr – *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogtums Krain I, II*. Ed. Franz Schumi. Laibach : Verlag des Herausgebers, 1882/3, 1884 u. 1887.

²²² Steiermärkisches Landesarchiv v Gradcu, Allgemeine Urkundereihe, št. 5513a, 1436 X 3, Celje (prepis); Weiss, *Quellen*, 1436 X 3, Celje (regist).

²²³ O posestnem razvoju z navedbo virov Kosi, *Marginalije*, str. 206–207.

²²⁴ Glej tabele pri Kosi, *Potujoči*, str. 61, 64.

- UBLoE – *Urkundenbuch des Landes ob der Enns* II. Wien : K. K. Hof- und Staatsdruckerei, 1856.
- UBSt – *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark* I–III. Ed. Josef Zahn. Graz : Historischer Verein für Steiermark, 1875–1879; IV. Ed. Heinrich Appelt, Gerhard Pferschy. Wien : Verlag Adolf Holzhausens Nfg., 1975.
- Valentinelli, *Geschichtsquellen* – Österreichische Geschichtsquellen. Ed. Joseph Valentinelli. *Notizenblatt : Beilage zum Archiv für Kunde Österreichischer Geschichtsquellen*, 8, 1858.
- Weiss, *Quellen – Das Städtewesen der ehemaligen Untersteiermark im Mittelalter : Vergleichende Analyse von Rechts-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte*. Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark XLVI. Graz : Selbstverlag der Historischen Landeskommision für Steiermark, 2002, CD-rom z viri (Ed. Norbert Weiss).
- LITERATURA
- Baumgartner, Egon: Kovnici Slovenj Gradec in Kamnik v dobi Andechs-Merancev. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 28, 1933, str. 17–33.
- Baumgartner, Ingeborg: Schriftquellen zur Frühzeit des Friesacher Pfennigs. *Die Frühzeit des Friesacher Pfennigs (etwa 1125/30–etwa 1166)* (Hg. Michael Alam, Reinhard Härtel et al.). Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2002, str. 35–134.
- Braumüller, Hermann: Wie Klagenfurt Landeshauptstadt wurde. *Carinthia I*, 158, 1968, str. 7–22.
- Curk, Jože: Ob osemstoletnici trga Dravograda. *Kronika*, 33, 1985, str. 5–10.
- Curk, Jože: *Trgi in mesta na slovenskem Štajerskem : Urbanogradbeni oris do začetka 20. stoletja*. Maribor : Založba Obzorja, 1991.
- Die Frühzeit des Friesacher Pfennigs (etwa 1125/30–etwa 1166)* (Hg. Michael Alam, Reinhard Härtel et al.). Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften 300. Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2002.
- Dinklage, Karl: Kärntner Städtegründungen unter Herzog Bernhard (1202–56). *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, 69, 1961, str. 85–95.
- Dinklage, Karl: Völkermarkt zwischen Abt und Herzog. *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, 67, 1959, str. 278–305.
- Dopsch, Heinz et al.: *Die Länder und das Reich : Der Ostalpenraum im Hochmittelalter 1122–1278*. Österreichische Geschichte (Hg. Herwig Wolf-ramm), Wien : Ueberreuter, 1999.
- Dopsch, Heinz: Die steirischen Otakare : Zu ihrer Herkunft und ihren dynastischen Verbindungen. *Das Werden der Steiermark : Die Zeit der Traungauer* (Hg. Gerhard Pferschy). Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchives 10. Graz–Wien–Köln : Verlag Styria, 1980, str. 75–139.
- Dopsch, Heinz: Die Stifterfamilie des Klosters Gurk und ihre Vewandtschaft. *Carinthia I*, 161, 1971, str. 95–124.
- Ebner, Herwig: Die politische und verfassungsrechtliche Stellung der Traungauer in der ehemaligen Untersteiermark. *Das Werden der Steiermark : Die Zeit der Traungauer* (Hg. Gerhard Pferschy). Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchives 10. Graz–Wien–Köln : Verlag Styria, 1980, str. 277–307.
- Ebner, Herwig: Steirische Burg- und Schloßkapellen und ihre Patrozinien. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*, 49, 1958, str. 67–82.
- Fischer, Herbert: *Die Siedlungsverlegung im Zeitalter der Stadtbildung : Unter besonderer Berücksichtigung des österreichischen Raumes*. Wiener Rechtsgeschichtliche Arbeiten I. Wien : Verlag Herold, 1952.
- Fräss-Ehrfeld, Claudia: *Geschichte Kärntens : Band 1 : Das Mittelalter*. Klagenfurt : Verlag Johannes Heyn, 1984.
- Gänsler, Gerald: Die Mark als Weg zur Macht am Beispiel der "Eppensteiner" (2. Teil). *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*, 85, 1994, str. 73–122.
- Gänsler, Gerald: *Graz. Österreichischer Städteatlas : 5. Lieferung, 1. Teil*. Wien : Verlag Franz Deuticke, 1996.
- Geschichte der Stadt Enns* (Hg. Willibald Katzinger et al.). Enns : Stadtgemeinde Enns, 1996.
- Hauptmann, Ljudmil: Grofovi Višnjegorski. *Rad JAZU* 250, Zagreb 1935, str. 215–239.
- Hauptmann, Ljudmil: Mariborske studije. *Rad JAZU* 260, Zagreb 1938, str. 55–118.
- Hausmann, Friedrich: Die steirischen Otakare, Kärnten und Friaul : Besitz, Dienstmannschaft, Ämter. *Das Werden der Steiermark : Die Zeit der Traungauer* (Hg. Gerhard Pferschy). Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchives 10, Graz–Wien–Köln : Verlag Styria, 1980, str. 225–275.
- Herrmann, Erwin: Zu den Stadtrechtsverleihungen der Grafen von Andechs. *Oberbayerisches Archiv*, 107, 1982, str. 179–184.
- Höfler, Janez: *O prvih cerkvah in pražupnijah na Slovenskem : Prolegomena k historični topografiji predjožefinskih župnij*. Razprave Filozofske fakultete. Ljubljana : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1986.

- Hye, Franz-Heinz: *Innsbruck : Geschichte und Stadtbild bis zum Anbruch der neuen Zeit : 800 Jahre Stadt Innsbruck*. Tiroler Heimatblätter, Sonderband. Innsbruck–Wien : Tyrolia Verlag, 1980.
- Kamnik 1229–1979 : *Zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta*. Kamnik : Kulturna skupnost, 1985.
- Komac, Andrej: *Od mejne grofije do dežele : Ulrik III. Spanheim in Kranjska v 13. stoletju*. Thesaurus memoriae, Dissertationes 5. Ljubljana : Založba ZRC, 2006.
- Koropec, Jože: Srednjeveško gospostvo Slovenj Gradec. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, Nova vrsta 14, 1978, str. 16–32.
- Kos, Milko: Stari trg in sorodna krajevna imena. *Geografski vestnik V–VI*, 1929–1930, str. 166–173.
- Kos, Peter: Der Friesacher Pfennig und seine Nachprägungen im slowenischen Gebiet. *Der Friesacher Münze im Alpen–Adria Raum : Akten der Friesacher Sommerakademie Friesach (Kärnten)*, 14. bis 18. September 1992 (Hg. Reinhard Härtel). Grazer Grundwissenschaftliche Forschungen 2. Graz : Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1996, str. 157–190.
- Kos, Peter: Kovnica srebrnih novcev v Slovenj Gradcu v 12. in 13. stoletju. *Slovenj Gradec in Mislinjska dolina II*. Slovenj Gradec : Mestna občina Slovenj Gradec in Občina Mislinja, 1999, str. 103–108.
- Kos, Peter: Srednjeveška kovnica v Kamniku. *Kamnik 1229–1979 : Zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta*. Kamnik : Kulturna skupnost, 1985, str. 42–44.
- Kosi, Miha: K problemu mitnine v srednjem veku. *Gestrinov zbornik* (ur. Darja Mihelič). Ljubljana : Založba ZRC, 1999, str. 247–261.
- Kosi, Miha: Marginalije h knjigi Vitez in grad. *Zgodovinski časopis*, 61, 2007, str. 201–217.
- Kosi, Miha: Nastanek mesta Gorica : Dileme in nove perspektive. *Kronika*, 55, 2007, str. 171–184.
- Kosi, Miha: *Potujoči srednji vek : Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*. Ljubljana : Založba ZRC, 1998.
- Kosi, Miha: Predurbane ali zgodnjearbane naselbine? : *Civitas Pettouia, Carnium/Creina* in druga centralna naselja neagrarnega značaja v zgodnjem srednjem veku. *Zgodovinski časopis*, 59, 2005, str. 269–331.
- Kosi, Miha: Začetki Škofje Loke in freisinski škofje kot ustanovitelj mest : Primerjalna študija k nastanku mest na Kranjskem v srednjem veku. *Blaznikov zbornik* (ur. Matjaž Bizjak). Ljubljana–Škofja Loka : Založba ZRC, 2005, str. 83–110.
- Laichmann, Michaela: Friesach. *Österreichischer Städteatlas, 7. Lieferung*. Wien : Stadt- und Landesarchiv, 2002.
- Mlinarič, Jože: Maribor od začetkov do sredine 18. stoletja. *Maribor skozi stoletja : Razprave I*, Maribor : Založba Obzorja, 1991, str. 147–193.
- Mlinarič, Jože: Mariborska župnija do leta 1600. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, Nova vrsta 9, 1973, str. 234–262.
- Mlinarič, Jože: Župnija sv. Martina v Šmartnem v srednjem veku. *Slovenj Gradec in Mislinjska dolina II*. Slovenj Gradec : Mestna občina Slovenj Gradec in Občina Mislinja, 1999, str. 63–74.
- Mlinarič, Jože: Župnija sv. Pankracija pri Slovenjem Gradcu do pridružitve ljubljanski škofiji leta 1533. *Slovenj Gradec in Mislinjska dolina I*. Slovenj Gradec : Mestna občina Slovenj Gradec in Občina Mislinja, 1995, str. 101–146.
- Moro, Gothbert: Das älteste Klagenfurt. *Carinthia I*, 140, 1950, str. 678–688.
- Niermeyer, J. F.: *Mediae latinitatis lexicon minus*. Leiden–New York–Köln : Brill, 1997.
- Otorepec, Božo: Listina iz 1232 in starejša zgodovina Kamnika. *Kamnik 1229–1979 : Zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta*. Kamnik : Kulturna skupnost, 1985, str. 23–32.
- Otorepec, Božo: *Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem*. Ljubljana : Slovenska matica in ZRC SAZU, 1988.
- Pahič, Stanko: Die Erforschung der Römerstrassen im nordöstlichen Slowenien. *Arheološki vestnik*, 34, 1983, str. 247–287.
- Paschinger, Herbert: Standortverlegung der zentralen Siedlung Mittelkärntens. *Die Landeshauptstadt Klagenfurt : Aus ihrer Vergangenheit und Gegenwart I*. Klagenfurt : Selbstverlag der Landeshauptstadt, 1970, str. 22–36.
- Pirchegger, Hans: *Geschichte der Steiermark I*. Gotha : Friedrich Andreas Perthes, 1920.
- Pirchegger, Hans: *Landesfürst und Adel in Steiermark während des Mittelalters I in III*. Forschungen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark XII, XVI. Graz : Selbstverlag der Historischen Landeskommision, 1951 in 1958.
- Pleterski, Andrej, Belak, Mateja: Grobovi s Puščave nad Starim trgom pri Slovenj Gradcu. *Arheološki vestnik*, 53, 2002, str. 233–300.
- Posch, Fritz: Die Besiedlung des Grazer Bodens und die Gründung und früheste Entwicklung von Graz. *850 Jahre Graz 1128–1978 : Festschrift im Auftrag der Stadt Graz* (Hg. Wilhelm Steinböck). Graz–Wien–Köln : Verlag Styria, 1978, str. 67–105.
- Skuk, Johann: Zgodovina župnije Slovenj Gradec (1. del). *Koroški zbornik 1*, Ravne na Koroškem : Zgodovinsko društvo za Koroško, 1995, str. 7–29.

- Skuk, Johann: *Zgodovina župnije Slovenj Gradec* (2. del). *Koroški zbornik* 2, Ravne na Koroškem : Zgodovinsko društvo za Koroško, 1997, str. 9–31.
- Spreitzhoffer, Karl: Von Grauscharn nach Graz : Wege zur steirischen Landeshauptstadt. *Festschrift Gerhard Pferschy zum 70. Geburtstag* (Hg. Gernot Peter Obersteiner et al.). Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark 42. Graz : Historische Landeskommission für Steiermark, 2000, str. 627–639.
- Strmčnik Gulič, Mira: Antično grobišče v Starem trgu pri Slovenj Gradcu. *Arheološki vestnik*, 32, 1981, str. 348–389.
- Strmčnik Gulič, Mira: Doneski k arheološki podobi slovenjgraškega okoliša. *Slovenj Gradec in Mislinjska dolina* I, Slovenj Gradec : Mestna občina Slovenj Gradec in Občina Mislinja, 1995, str. 31–76.
- Strmčnik Gulič, Mira: *Sveti Jurij : Zakladnica podatkov*. Slovenj Gradec : Občina Slovenj Gradec, 1994.
- Štih, Peter: K predzgodovini mesta Maribor. *Maribor skozi čas III. Studia Historica Slovenica*, 6, 2006, str. 243–260.
- Štih, Peter: Kranjska v času Andeških grofov. *Groffe Andeško-Meranski : Prispevki k zgodovini Evrope v visokem srednjem veku : Zbornik razprav z mednarodnega znanstvenega simpozija Kamnik, 22.–23. september 2000* (ur. Andreja Eržen, Toni Aigner). Kamnik : Zveza kulturnih organizacij, 2001, str. 11–37.
- Štih, Peter: Rodbina koroških Spanheimov, prvih gospodov Kostanjevice. *Vekov tek : Zbornik ob 750. obletnici prve listinske omembe mesta : Kostanjevica na Krki 1252–2002* (Ur. Andrej Smrekar). Kostanjevica na Krki : Krajevna skupnost, 2003, str. 55–73.
- Tangl, Karlmann: Windischgratz und die Herren von Windischgratz. *Mittheilungen des Historischen Vereines für Steiermark*, 15, 1867, str. 59–84.
- Wadl, Wilhelm: Friesachs historische Entwicklung. *Die profanen Bau- und Kunstdenkmäler der Stadt Friesach* (Hg. Ulrike Steiner et al.). Österreichische Kunsttopographie LI. Wien : Verlag Anton Schroll & Co., 1991, str. 3–71.
- Wadl, Wilhelm: *Geschichte der Juden in Kärnten im Mittelalter : Mit einem Ausblick bis zum Jahre 1867*. Das Kärntner Landesarchiv 9. Klagenfurt : Verlag des Kärntner Landesarchivs, 1981.
- Wadl, Wilhelm: Stadtgeschichte. *St. Veit an der Glan* (Hg. Andreas Besold, Wilhelm Deuer et al.). Klagenfurt : J. Heyn, 1997, str. 9–35.
- Webernig, Evelyne: Klagenfurt. *Österreichischer Städteatlas, 4. Lieferung, 1. Teil*. Wien : Verlag Franz Deuticke, 1991.
- Webernig, Evelyne: Wie alt ist Klagenfurt? : Die erste urkundliche Nennung und die Anfänge der Marktsiedlung bis zur Verlegung in den heutigen Altstadtbereich. *800 Jahre Klagenfurt : Festschrift zum Jubiläum der ersten urkundlichen Nennung*. Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 77. Klagenfurt : Verlag des Geschichtsvereins für Kärnten, 1996, str. 11–23.
- Weiss, Norbert: *Das Städtewesen der ehemaligen Untersteiermark im Mittelalter : Vergleichende Analyse von Quellen zur Rechts-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte*. Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark XLVI. Graz : Selbstverlag der Historischen Landeskommission für Steiermark, 2002.
- Zwitter, Fran: K predzgodovini mest in meščanstva na starokarantanskih tleh. *Zgodovinski časopis*, VI–VII, 1952–53, str. 218–245.
- Žontar, Jože: Banke in bankirji v mestih srednjeveške Slovenije. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*, XIII, 1932, str. 21–35.

Z U S A M M E N F A S S U N G

Die Anfänge der Stadt Windischgraz (Slovenj Gradec) – ein Beitrag zur Entstehung der Städte im Südosten Kärntens im Mittelalter

Windischgraz (Slovenj Gradec) ist eine der ältesten und bedeutendsten mittelalterlichen Städte in Slowenien. Von seiner Bedeutung zeugt die kontinuierliche Besiedlung des weiteren Stadtgebiets von der Eisenzeit über die Antike (die römische Siedlung Colatio) und das Frühmittelalter (das große altslawische Grabfeld oberhalb von Altenmarkt/Stari trg) bis zur Entstehung einer neuen mittelalterlichen Stadt (12.–13. Jahrhundert). Davon, dass es sich um einen bedeutenden slawischen Mittelpunkt handelte, legt auch der Name Gradec (*Grež*) Zeugnis ab, der 1174 zum ersten Mal als Windisch Gratz (*in Windisken Graze*) erwähnt wird. Es liegt die Vermutung nahe, dass hier ein Suppan im Verwaltungsmittelpunkt einer weiteren Region seinen Sitz hatte. Im nahe gelegenen Legen wurde eine Georgskirche aus dem 9. bzw. 10. Jahrhundert mit 26 Grabstätten und reichen Beigaben freigelegt, auf ein hohes Alter weist darüber hinaus auch das Patrozinium der Martinskirche hin, der Ursprache des ganzen Tals.

Im Jahr 1091 wird in einer Urkunde des Kärntner Klosters St. Paul als ein bedeutender Zeuge zum ersten Mal Werian *de Grez* aus der Hemma-Sippe erwähnt, der ein Vogt des Bistums Gurk und Vorfahr der späteren Grafen von Weixelburg war. In

letzter Zeit versuchen einige Thesen (Gänsler), Weriand mit dem steirischen Graz in Verbindung zu bringen, dennoch weisen seine Besitzungen, seine Verbindungen mit den Spanheimern, mit dem Bistum Gurk und mit St. Paul sowie sein Auftreten im Kärntner Kreis eher darauf hin, dass er sich nach Windischgraz nannte. Mit ihm beginnt die Geschichte der feudalen Herrschaft sowie jene von Windischgraz als einem bedeutenden Zentralort im Südosten Kärntens. Allem Anschein nach war die Herrschaft in der ersten Hälfte des 12. Jahrhunderts ein Bestandteil des Besitzkomplexes des mächtigen Grafen Bernhard von Spanheim († 1147), danach erbte sie Markgraf Otakar III. von Steyr. Angesichts des Mangels an anderen Quellen für das 12. Jahrhundert, kann zur aussagekräftigen Kirchengeschichte zurückgegriffen werden. Berthold, Pfarrer von Windischgraz, war bereits um 1170–1180 Archidiakon von Saunien. Die Kirche des Hl. Pankratius – die Burgkapelle oberhalb von Altenmarkt – war aber in das friulanische Kloster Beligna bei Aquileia inkorporiert, dennoch besetzte sie bereits Markgraf Otakar III. († 1164) und vor 1174 der Markgraf von Istrien, Berthold III. von Andechs, was den Papst selbst mehrmals dazu veranlasste, diesbezüglich zu intervenieren. Die Grafen von Andechs blieben bis zu ihrem Aussterben im Jahr 1251 ein Dreivierteljahrhundert lang Besitzer der Herrschaft. Als Herren von Windischgraz fungierten im 12. Jahrhundert also die führenden Fürsten im Südosten des Reichs, was von der Bedeutung dieses Mittelpunkts zeugt.

Wie die gesamte spätere Geschichte zeigt, hatte die Kirche des Hl. Pankratius in der ganzen Zeit den Status der Kirche einer urbanen Siedlung. Darum stand sie im Brennpunkt des Interesses der Fürsten. Sie stand unmittelbar oberhalb von Altenmarkt, das erst 1331 zum ersten Mal erwähnt wird (*in Antiquo foro*). Nach zahlreichen Analogien aus dem Kärntner und steirischen Raum entwickelte sich hier schon im 12. Jahrhundert eine nichtagrarische, städtische Siedlung, wahrscheinlich auf der Grundlage eines noch älteren Kirchen-, Verwaltungs- und Marktzentrums. In der zweiten Hälfte des 12. Jahrhunderts wurden frühe urbane Siedlungen in Kärnten und in der benachbarten Steiermark bereits von den Spanheimern entwickelt (ursprünglich Völkermarkt, dann St. Veit, Klagenfurt), ferner vom Erzbistum Salzburg (Friesach, Pettau, Leibnitz), von den steirischen Otakaren (Graz, Hartberg, Fischau, Marburg u.a.). In der unmittelbaren Nähe von Windischgraz gründeten sogar die steirischen Ministerialen von Trixen zwischen 1161 und 1192 ihren Markt Unterdrauburg/Dravograd (*forum Traberch*). Darum ist man zu der Annahme berechtigt, dass eine ähnliche städtische Siedlung in dieser Zeit auch in Altenmarkt unterhalb der Burg von Windischgraz existiert habe. Entscheidende

Maßnahmen zur weiteren Stadtentwicklung sind zweifelsohne mit den Andechsern, den Besitzern von Windischgraz in der Zeit vor 1174 bis 1251, zuzuschreiben. In einem undatierten Privilegium für die Kartause Seitz (Žiče) – ausgestellt höchstwahrscheinlich zu Beginn des 13. Jahrhunderts – ist mittelbar eine städtische Siedlung überliefert. Herzog Berthold IV. von Meranien († 1204) bestätigt darin den Kartäusern die Rechte, die ihnen bereits von seinem Vater Berthold III. († 1188) verliehen worden waren. Die Mönche waren demnach dazu berechtigt, in Windischgraz ohne Maut und andere Abgaben, Waren für eigenen Bedarf anzukaufen und zu verkaufen, hin- und zurückzutransportieren. Zugleich waren sie von den Gebühren auch in dem Andechser Markt Stein/Kamnik (*in foro suo Steum*) in Krain befreit. Aus dem Kontext geht eindeutig hervor, dass Windischgraz ein gleiches *forum* wie Stein war, also eine Frühform der Stadt.

Die Andechser widmeten ihren im Süden gelegenen Besitzungen, sowohl denen in Tirol als auch in Krain und Kärnten, schon früh ziemlich große Aufmerksamkeit. Berthold II. nannte sich zwischen 1143 und 1147 manchmal *comes de Stein* – nach seinem Zentrum Stein in Krain. Außerordentlich gut urkundlich belegt sind die Maßnahmen der Andechser bei der Förderung ihrer Stadt Innsbruck, wo sie den bereits existierenden Markt (*forum*) mit Bürgern (*forenses*) und einem Marktrichter im Jahr 1180 an einen neuen in der Nähe gelegenen Standort verlegten, wo sich bald eine einheitliche Stadt (*civitas*) entwickelte. Das ist eine erstklassige Analogie, mit der die Entwicklung der Andechser Zentralorte Stein und Windischgraz verglichen werden kann. Stein ist besser dokumentiert – neben der 1202 überlieferten unteren Burg entstand ein planmäßig gegründetes *forum*, im Jahr 1229 sind Bürger (*cives*) überliefert und bereits 1232 eine Stadtmauer und die Verlegung der Pfarre zur Stadtkirche. Auch in Windischgraz fand eine Verlegung der Siedlung von Altenmarkt an einen neuen, nahe gelegenen Standort statt, was vor 1251 geschah (erste Erwähnung der Stadtkirche der Hl. Elisabeth *in foro Windisgraze*). Der Fall Innsbruck aus dem Jahr 1180 und die frühe Entwicklung der Stadt Stein berechtigt uns zu der Annahme, dass auch hier die Verlegung der Siedlung Ende des 12. oder gleich zu Beginn des 13. Jahrhunderts stattfand. Für eine derartige Entwicklung sprechen auch die Ergebnisse der numismatischen Forschungen. Die Andechser prägten in Stein und Windischgraz bereits spätestens in den 1190er Jahren – zur Zeit Bertholds IV. – ihre Kopien der Friesacher Pfennige, die durch den Handel auch sogar weit ins Innere Ungarns gelangten.

Eine entscheidende Initiative in der Entwicklung der beiden Andechser Städte in Slowenien ging vom

Markgraf von Istrien, Heinrich IV. von Andechs, aus, der nach seinem politischen Zusammenbruch in Bayern und der Beschlagnahme seiner Besitzungen im Jahr 1208 – einschließlich Innsbruck – seinen Schwerpunkt nach Südosten verlagerte. In den darauffolgenden Jahren hatte er seine Hauptresidenzen gerade in Stein und Windischgraz. Da prägte er Münzen und laut Bericht des Klosters Diessen starb er in Windischgraz (*obiit in Graza*) im Jahr 1228. Um Heinrichs Erbe gleich anzutreten, begaben sich seine Brüder, Herzog Otto VII. von Meranien und Patriarch Berthold von Aquileia im Herbst und Winter 1228/1229 zusammen nach Windischgraz und Stein, was von der Bedeutung der beiden Zentren zeugt. Das erste fiel Berthold zu, der in Windischgraz noch weiterhin seine Münzen prägte und die Stadt mehrmals aufsuchte. Daraus geht hervor, dass es sich um eine Fürstenresidenz mit Münzstätte handelte, die in jenem Zeitabschnitt – aufgrund vieler Analogien – naturgemäß mit der frühen Form einer urbanen Siedlung verbunden war. Die erste ausdrückliche Erwähnung als *forum*, erfolgte erst 1251, als Berthold die Herrschaft Windischgraz – *provincia ... cum iudicio ... castrum ... forum ... muta ... moneta* – dem Patriarchat von Aquileia verlieh. Die gesamte Entwicklung zeigt, dass die späte Ersterwähnung lediglich der schlechten Quellenlage zuzuschreiben ist, und demnach eine urbane Entwicklung von Windischgraz zweifellos seit dem 12. Jahrhundert vorausgesetzt werden kann.

Im Rahmen der Herausbildung seiner landesfürstlichen Macht in Kärnten besetzte der Kärntner Herzog Ulrich III. von Spanheim Ende der 1250er Jahre Windischgraz. In seiner Urkunde von 1267 wird es – zusammen mit Stein – zum ersten Mal *civitas* genannt. Die Stadt entwickelte sich schnell und da wurden auch unter Ulrich Münzen (*moneta Grecensis*) geprägt. Nach Ulrichs Tod im Jahr 1269 trat der böhmische König Ottokar II. Přemysl sein

Erbe an. Die Bedeutung von Windischgraz manifestiert sich deutlich in der Tatsache, dass König Ottokar selbst bei seinem Feldzug nach Krain im November 1270 die Stadt besuchte, der darin auch eine Münzstätte aufrechterhielt. Nach seinem Fall im Jahr 1276 fiel die Stadt wieder Aquileia zu. Die formale Oberhoheit Aquileias dauerte bis 1362, in der Tat wurde die Stadt samt Herrschaft 1305 an den Kärntner Herzog Heinrich von Görz-Tirol verpfändet, 1308 an Konrad von Auffenstein, 1335 an den Bischof von Gurk und 1342 an Ulrich von Pfannberg. Im Jahr 1350 wurde sie von den Habsburgern besetzt und nach dem Friedensvertrag mit Aquileia von 1362 wurde sie landesfürstlich.

Die Stadt erlebte in wirtschaftlicher Hinsicht eine unbestreitbare Prosperität und im Jahr 1299 eröffnete die Florentiner Bankgesellschaft Frescobaldi dort sogar eine Zweigstelle. Zwischen 1334 und 1388 wirkte in Windischgraz eine Gruppe von Juden. Der Transithandel mit Wein aus Südsteiermark und in in Gegenrichtung mit Salz aus Aussee und Eisen hatte zur Folge, dass die Siedlung florierte. Ihre Entwicklung wurde durch die Privilegien der Habsburger stark gefördert. Ein Vergleich der Stadtsteuern aus 1446 zeigt, dass sie auf demselben Rang lag wie Klagenfurt und Krainburg (Kranj). Trotz der offensichtlichen Prosperität entwickelte sich die Autonomie vermutlich nur langsam. Richter, Rat und Stadtgemeinde werden erst 1313 urkundlich erwähnt. Das ist vielleicht der bekannten Tatsache zuzuschreiben, dass sich die Autonomie in Städten geistlicher Fürsten langsamer entwickelte als in jenen weltlicher Herren. Vielleicht ist die Ursache dafür nur in der schlechten Quellenlage zu suchen. Das Stadtsiegel, zum ersten Mal auf einer Urkunde von 1336 erhalten, stammt nachweislich aus der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts.